

СУЧАСНА ОСВІТА УКРАЇНИ: проблеми, досвід, перспективи

MODERN EDUCATION IN UKRAINE: Challenges, Experience, Prospects

МОНОГРАФІЯ | MONOGRAPH

За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора В.В. ІВАНИШИН

Under the general editorship of V.V. IVANYSHYN,
Doctor of Economics, Professor

СУЧАСНА ОСВІТА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

Монографія

За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора В. В. ІВАНИШИН

 | IZDEVNIECĪVA
BALTIJA
PUBLISHING

2024

УДК 37«313»(477)
С91

DOI 10.30525/978-9934-26-422-1

Відповідальний редактор: Збаравська Л. Ю.

Рецензенти:

Івона Блашак – заступник директора Інституту соціологічних та педагогічних наук Варшавського сільськогосподарського університету;

Олена Глазунова – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету інформаційних технологій Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Наталія Коваленко – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Леся Шелудченко – доктор технічних наук, професор кафедри транспортних технологій та засобів АПК Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

Рекомендовано до друку Вченою радою
Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»
(протокол № 3 від 25.04.2024 р.)

С91 **Сучасна освіта України: проблеми, досвід, перспективи.** Монографія / за заг. ред. В. В. Іванишин. Кам'янець-Подільський. Заклад вищої освіти «Подільський державний університет». Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2024. 412 с.

ISBN 978-9934-26-422-1

Монографія є результатом творчого пошуку, здійсненого колективом науково-педагогічних працівників у рамках дослідження методології, технології, дидактичних та виховних аспектів нинішньої освіти. Наукове видання висвітлює теоретико-методологічні засади сучасних освітніх технологій та їх науково-практичний контент. Розглянуто новітні підходи до сучасного освітнього менеджменту та особливості сучасних соціально-виховних технологій. У розділах монографії комплексно досліджено, узагальнено та відображено різноаспектні теоретичні та емпіричні дослідження, результати наукового та педагогічного досвіду.

Колективна монографія розрахована на широке коло читачів, науковців, дослідників, викладачів та здобувачів вищої освіти.

УДК 37«313»(477)

© Заклад вищої освіти
«Подільський державний університет», 2024
© Колектив авторів, 2024

ISBN 978-9934-26-422-1

MODERN EDUCATION IN UKRAINE: CHALLENGES, EXPERIENCE, PROSPECTS

Monograph

Under the general editorship
of V. V. IVANYSHYN, Doctor of Economics, Professor

 | IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING

2024

UDC 37(477)
Iv130

DOI 10.30525/978-9934-26-422-1

Executive Editor: Zbaravska L. Yu.

Reviewers:

Iwona Błaszczak – Vice Director of The Institute Of Sociological Sciences and Pedagogy, Warsaw University of Life Sciences;

Olena Hlazunova – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Information Technologies, National University of Life And Environmental Sciences of Ukraine;

Nataliia Kovalenko – Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of the Ukrainian Language, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;

Lesia Sheludchenko – Doctor of Technical Sciences, Professor at the Department of Transport Technologies and Means of Agro-Industrial Complex, Higher Educational Institution “Podillia State University”

Recommended for printing by the Academic Council
of the Higher Educational Institution “Podillia State University”
(Minutes No. 3 dated 25.04.2024)

Iv130 **Modern Education in Ukraine: Challenges, Experience, Prospects.** Monograph / under the editorship: V. V. Ivanyshyn. Kamianets-Podilskyi. Higher Educational Institution “Podillia State University”. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. 412 p.

ISBN 978-9934-26-422-1

The monograph is the result of a creative search conducted by a team of research and teaching staff in the context of the study of methodology, technology, didactic and educational aspects of modern education. The scientific publication covers the theoretical and methodological foundations of modern educational technologies and their scientific and practical content. This study considers the most recent approaches to modern educational management and the characteristics of modern social and educational technologies. The chapters of the monograph provide a comprehensive investigation, summary, and reflection of various theoretical and empirical studies, as well as the results of scientific and pedagogical experience.

The collective monograph is intended for a diverse readership, including scholars, researchers, educators, and higher education students.

UDC 37(477)

ISBN 978-9934-26-422-1

© Higher Educational Institution
“Podillia State University”, 2024
© Team of authors, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	1
-----------------------	----------

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ, НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Володимир ІВАНИШИН, Оксана БЯЛКОВСЬКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЛЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ	3
Сергій СЛОБОДЯН ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТУВАЛЬНИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК У МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ	14
Лариса ЧОРНОБАЙ ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ШЛЯХ ДО ЗМІН ТА ІННОВАЦІЙ	24
Світлана ШЕСТАКОВА ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	31
Ірина ЯСІНЕЦЬКА, Любов САВЧУК МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИКЛАДАННІ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИХ ДИСЦИПЛІН	44
Алла ВІННІЧУК, Віктор КРУПКА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ І ПРИЙОМІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	52
Олександр КАДЕНЮК АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ ВИЩИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ.....	61
Тетяна ЛАБУТКІНА СУЧАСНА ВИЩА ТЕХНІЧНА ОСВІТА: СТРАТЕГІЇ НАВЧАННЯ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ.....	68
Наталія МАРЧУК ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ	86
Олена СТЕПАНЕНКО ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ.....	94
Zoriana UDYCH, Iryna SHULHA A HIGHER EDUCATION INSTITUTION AS A LEADER IN STRATEGIZING INCLUSIVE DEVELOPMENT OF THE TERRITORIAL COMMUNITY.....	105
Олександр ОЛЕНЮК, Руслана СЕМЕНИШЕНА, Василь ДУГАНЕЦЬ ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ СИМУЛЯТОРІВ У STEM-ОСВІТІ	115
Мілена КУЗНЕЦОВА, Вікторія БІБІЧЕНКО, Ірина КУЗНЄЦОВА ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ В МЕДИЧНІЙ ОСВІТІ	123
Ольга ДУЩЕНКО ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ	131
Andrii KARKACH, Tetyana SEMIGINA EDUCATIONAL INNOVATIONS IN SENIOR LEARNING: THE ROLE OF THE UNIVERSITY OF THE THIRD AGE IN ADDRESSING DIGITAL LITERACY GAPS	139
Olena BABENKO INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY IN TEACHING LEGAL ENGLISH.....	147
Ірина СЕМЕНИШИНА ІННОВАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ОСВІТІ: АНАЛІЗ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВА.....	162

Михайло ТОРЧУК ВПРОВАДЖЕННЯ STEM-ОСВІТИ ПРИ ВИВЧЕННІ ФІЗИКИ ЗДОБУВАЧАМИ АГРОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	170
---	-----

РОЗДІЛ 2. ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Вікторія ВАСЮТА ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	179
Станіслав ПРИДЕТКЕВИЧ, Ангеліна САМАР, Юлія ПРИДЕТКЕВИЧ ВИКЛИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ.....	199

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Наталія ОНИЩЕНКО КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ.....	207
Олена СТОЛЯРЕНКО, Оксана СТОЛЯРЕНКО АКТИВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	215

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ: ДОСВІД І ЗДОБУТКИ

Микола КОРЧАК, Анатолій РУДЬ, Сергій ГРУШЕЦЬКИЙ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР» ПРИ ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «МЕХАНІЗАЦІЯ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ В АПК» СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА, ЕЛЕКТРОТЕХНІКА ТА ЕЛЕКТРОМЕХАНІКА».....	242
Леся ЗБАРАВСЬКА ЛАБОРАТОРНІ ЗАНЯТТЯ З ФІЗИКИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНИХ СПОСОБІВ ПІЗНАННЯ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АГРОІНЖЕНЕРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	249
Олена ГАЛИЦЬКА СУЧАСНА АКАДЕМІЧНА ЛЕКЦІЯ: QUO VADIS.....	258
Сергій ГРУШЕЦЬКИЙ, Микола КОРЧАК, Олександр МИСІВ СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА ПІДГОТОВКИ МАГІСТРІВ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОГРАМИ «АГРОІНЖЕНЕРІЯ».....	268
Ольга ІГНАТЮК ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНИХ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ОСВІТНІХ КОМПОНЕНТІВ ПРОГРАМ ПІДГОТОВКИ АСПІРАНТІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	275
Микола СУПРОВИЧ, Олександр ШУТЯК СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ПРИ ВИВЧЕННІ «БЕЗПЕКОВИХ» ДИСЦИПЛІН.....	285
Тетяна КРАЧАН, Раїса ЯМБОРАК, Тетяна КОВАЛЬ ГРУПОВА РОБОТА ТА КОЛЕКТИВНЕ НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ХІМІЇ: ДОСВІД ТА ЕФЕКТИВНІ ПРАКТИКИ.....	294
Інна НАЗАРЕНКО ФУНКЦІОНАЛЬНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ПРИ ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «АКАДЕМІЧНЕ ПИСЬМО ТА РИТОРИКА» ЗДОБУВАЧАМ СТУПЕНЯ ДОКТОРА ФІЛОСОФІЇ.....	302

Тетяна КОВАЛЬ, Тетяна ПРИЛПКО САМОСТІЙНА РОБОТА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	312
Юрій ПОЛЄЖАСВ, Тетяна РОМАНОВА ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ ДО РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ТА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ.....	322
Владлен ДЕВІН, Василь ТКАЧУК, Василь БУРДЕГА ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМИ КОМП'ЮТЕРНОЇ АЛГЕБРИ МАТНСAD У ВИКЛАДАННІ ЗАГАЛЬНОТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН	331
Тетяна БЄЛКОВА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДО ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	340
Тетяна СУПРОВИЧ, Валентина КОЛОДІЙ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ІМУНОЛОГІЯ» В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	349

РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ТА СВІТОВОМУ КОНТЕКСТАХ

Ірина МУШЕНИК ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЦИФРОВОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ	358
Олена НІСХОДОВСЬКА СИНЕРГІЯ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ: ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	367
Олена МИХАЙЛОВСЬКА ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ СУЧАСНОЇ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	375
Людмила ЛУКАНЬОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ВІЙНИ (ПРАКТИЧНИЙ КЕЙС)	382
Світлана ПРИХОДЬКО, Леонід ЗАЛЕВСЬКИЙ ДИСТАНЦІЙНА ФОРМА НАВЧАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ В УМОВАХ ЕНЕРГОДЕФІЦИТУ ТА ВОЄННОГО ЧАСУ.....	393

Визначені у процесі діагностики рівні готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності безпосередньо впливали на досягнутий результат і обумовлювали корекційну роботу з ними, спрямовану на формування протягом життя інноваційно-виховної компетентності як їх інтегрованої особистісної якості, що проявляється у готовності до інноваційної виховної діяльності від прогнозування до впровадження нововведень на основі сформованої у них системи мотивів, знань, умінь, навичок, професійно-особистісних якостей, досвіду виховної роботи. Отже, опора на провідні концептуальні положення сучасної психолого-педагогічної науки допомогла розробити модель професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. З метою залучення кожного учасника дослідження до активної практичної діяльності, спрямованої на досягнення визначеної мети, розроблена розвивальна програма, яка стала експериментальним майданчиком апробації виокремлених педагогічних умов на основі сучасного методико-технологічного інструментарію виховної роботи. Таким чином, готовність студентів до інноваційної виховної діяльності – це результат спеціальної підготовки, який являє собою інтегровану освіту особистості майбутнього вчителя, яка виникає при об'єднанні мотивів, професійних знань, умінь, навичок і педагогічного досвіду, адекватних вимогам виховного напрямку професійної педагогічної діяльності. Цілісність формування досліджуваного феномена досягалася повноцінним розвитком мотиваційно-орієнтаційного, когнітивно-рефлексивного, креативно-практичного компонентів готовності згідно з визначеними принципами організації професійної підготовки майбутніх учителів. Усі блоки моделі – взаємопов'язані, а сама модель демонструє зростаючий характер вдосконалення досліджуваного феномена – знизу до верху.

Список використаних джерел:

1. Моделювання професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / за ред. С. С. Вітвицької, д. пед. наук, професора. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. 304 с.
2. Сучасні моделі професійної освіти і навчання в країнах Європейського Союзу: порівняльний досвід: монографія / В. О. Радкевич, Л. П. Пуховська, О. В. Бородієнко, О. П. Радкевич, Н. В. Базелюк, Н. М. Корчинська, С. О. Леу, В. В. Артемчук; за заг. ред. В. Радкевич. Житомир: «Полісся», 2018. 208 с.
3. Сисоева С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: монографія. Хмельницький: ХГПА, 2008. 324 с.
4. Ярошинська О. О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2015. 544 с.

АКТИВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-422-1-22>

Олена СТОЛЯРЕНКО

доктор педагогічних наук, професор

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

e-mail: olena-best@ukr.net

Оксана СТОЛЯРЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент

Вінницький національний технічний університет

e-mail: oksanny-81@ukr.net

Вступ. За програмою нашого дослідження робота була спрямована на пошук ефективних, активних форм і методів, завдяки яким можна досягти найкращих результатів усвідомленого засвоєння учнями базових гуманістичних цінностей, моральних якостей і їх проявів в реальних ситуаціях життя, й повсякденної поведінки в активній взаємодії з іншими. Переваги інтерактивних форм полягають у тому, що вони активізують власний досвід, знання та вміння учасників виховного процесу, розвивають пам'ять та здатність до самоконтролю; мають високу результативність у засвоєнні знань та формуванні практичних умінь та навичок; дозволяють за той самий проміжок часу збільшити обсяг виконаної роботи; сприяють формуванню вміння співпрацювати в команді; розвивають гуманні, толерантні стосунки.

Виклад основного матеріалу. Аналіз інноваційних проєктів за критерієм відповідності рівневі розробленості ідей, що пропонуються в педагогічній науці, а також їх використання в умовах виховної практики дозволив віднести до загальних педагогічних інновацій, які ми поклали в основу нашої роботи: гуманну педагогіку в усій сукупності її теоретичних положень і практичних рекомендацій впровадження; особистісно зорієнтований підхід, центром якого є унікальна індивідуальність [1; 2]; оптимальну виховну діяльність, прогнозовану для конкретних умов освітнього середовища (інтерактивні форми з обов'язковим включенням аудиторії, яка стає учасником дійства); основані на нових ідеях підходи до організації керівництва педагогічними процесами (коопероване навчання й діяльність, співробітництво); застосування новітніх засобів інформатизації, масової комунікації (інформаційних технологій); проєктивну педагогіку, основану на індивідуальному, груповому та колективному проєктуванні життєвої перспективи і окремих моментів розвитку особистості [6].

Адже під інноваціями ми розуміємо процес створення і поширення нових засобів (нововведень) для розв'язання педагогічних проблем. Це результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних рішень (виховних ідей, нових технологій, форм і методів виховання). Мета інноваційного виховання спрямована не лише на засвоєння суспільних цінностей, норм, відношень та зразків поведінки, а на розвиток особистості, проєктування унікального образу її життєдіяльності, зацікавленості у проявах власної індивідуальності, створення ситуацій морального вибору, діалогічних форм спілкування. Результати дослідницької роботи дали змогу зробити висновок, що виховна сутність і дієвість особистісно орієнтованих технологій залежить від тієї методологічної основи, яка безпосередньо визначає характер їх практичного розгортання і конкретизується в сукупності принципів, що взаємно узгоджуються. До них, згідно концепції І. Беха [1], ми зараховуємо: цілеспрямоване створення емоційно збагачених виховних ситуацій, особистісно розвивальне спілкування, використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості, систематичний аналіз вихованцем власних і чужих учинків. Бажаного ефекту у вихованні не дасть та школа, де індивідуальність не збережена, пригнічена або зігнорована. Індивідуальний підхід, що лежав в основі нашої виховної роботи з учнями, ґрунтується на самоцінності особистості, глибокій повазі та емпатії до неї, врахуванні її унікальності.

Важливим, на нашу думку, стало завдання відновити і розвинути в нових умовах принцип суб'єктно-особистісної орієнтації виховання, наповнюючи його доброчинністю, технологіями життєтворчості, розумінням, що людина та її життя є найвищими цінностями. Індивідуальність – це осердя в людині духовної творчості. Фраза «учень – центр виховної системи школи» означає прагнення допомогти в його саморозвитку, задоволенні потреб, розкритті здібностей. Здобутком науки є визнання необхідності дидактичного забезпечення пробудження суб'єктного потенціалу особистості та набуття потреби в системному саморозвитку. Кожна трансформаційна епоха зумовлює необхідність перегляду та реформування освітніх моделей виховання. Не випадково Г. Ващенко, який відчув віяння епохи, диференціював методи за роллю, яку відіграє учень у навчально-виховному процесі. При використанні пасивних методів – це об'єкт педагогічного впливу [4, с. 27].

Більш ефективними, на його думку, є напівактивні методи, які дозволяють вихованцям не механічно, а усвідомлено засвоювати матеріал (метод розмов, сократівський або євристичний метод, лабораторно-ілюстративний) [4, с. 35]. Але лише активні методи (до яких Г. Ващенко відносить метод проєктів, завдяки якому зародилися елементи проблемного, кооперованого і навчання за «Дальтон-планами», «комплексами») дозволяють сприймати учня в якості суб'єкта педагогічного процесу [4, с. 50]. Інтерактивною ми вважаємо таку організацію освітнього процесу, яка ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних стосунках і комунікації педагога й учня, конструюванні власного досвіду, використанні самооцінки та зворотного зв'язку, постійній активності вихованця за умови використання певної системи способів, прийомів, методів. Своєрідною реакцією на досить часті звинувачення у зневажливому ставленні до особи та надмірності акцентування поведінкового рівня розробки психологічної проблематики з боку представників біхевіоральної парадигми у вихованні стало виникнення у 80-і роки нового напрямку, що отримав назву «мультимодальна поведінкова терапія», в якому центральне місце відведено впливові на цілісну організацію особистості. В межах цього новітнього напрямку (А. Лазарус, А. Бандура, Т. Нейланс та ін.) з когнітивно-орієнтованими техніками (моделювання, формування), отримали розвиток програми саморегуляції, «когнітивного переструктурування й модифікації поведінки» (самопостереження (self-monitoring); самооцінювання (self-evaluation); самопідкріплення (self-reinforcement)). Останнім часом вони знаходять усе більше прихильників і серед вітчизняних науковців і практиків [3, с. 100]. Елементи вказаних технік були використані і в окремих фрагментах нашої роботи.

Науковий пошук ми спрямували на обґрунтування продуктивних новітніх підходів, методів і форм виховання, які ще тільки починають впроваджуватися і викликають жвавий інтерес, захоплюють, приваблюють чимось неординарним, своєрідним. У шкільній практиці їх використання є відносно новим явищем (їх називають інноваційними, про що згадувалося вище). Якщо ж ми використовували традиційні методи, то прагнули надавати їм нового, нетрадиційного забарвлення, інтерпретували в іншому вигляді, адаптували до умов закладу освіти, розробляли методiku активного впливу на моральну сферу вихованця. Для нас важливим було розуміння того, щоб засвоєні знання стали «своїми» і набули особистісного значення. В їх перетворенні велику роль відіграє спільна діяльність дітей і дорослих. Нами була використана ідея такої форми виховної роботи, як «школа-парк». Вважаємо, що саме «особистісне знання» виступає важливою умовою індивідуальної освіти. А головне завдання педагога – допомогти в самовизначенні й самореалізації особистості, особливо, коли йдеться про розуміння цінності власного буття і глибоко усвідомлене переконання стосовно унікальності кожної людини. Ми використали також ідеї моделі «ймовірнісної освіти», в якій школа – усвідомлене особистісне буття й активне функціонування дитини в рамках існуючої культури, де забезпечуються умови формування «особистісного знання». Модель школи-парку створює умови для реалізації особистісного інтересу до життя в цілому і до тих галузей, які пов'язані з людинознавством і забезпечує конструювання на цій основі гуманістичних особистісних знань конкретних наук, сприяє виробленню власного світорозуміння, ціннісних ставлень в умовах вільної, студійної комунікації на основі інтересу, забезпечує усвідомлену активну участь у гуманістичній діяльності. В цих формах нам імпонують культурні практики, наповнені принципово новими способами і змістом виховної діяльності. Вони включають дослідницькі, освітні, комунікативні, організаційні, проектні, художні способи і форми дій; соціально корисну, волонтерську роботу і навички, що формуються на основі особистісного знання. Це також набуття морально-емоційного досвіду гуманістичного спілкування, взаємодії з дорослими, ровесниками і молодшими дітьми в командах і громадських структурах, співпереживання, допомога, захист, прояви емпатії, альтруїзму. Такі практики можна назвати культурологічними, оскільки з їх допомогою відкриваються можливості для особистісної ініціативи у створенні власних зразків і творчих продуктів діяльності на базі практично(прагматично засвоєних культурних норм. «Особистісні знання» і «культурні практики» виступають важливими умовами створення відкритого та ініціативного простору спільної творчості дітей і дорослих, спрямованого на формування ціннісного ставлення до людини, що в цілому сприяють гуманізації школи і навколишньої дійсності. Культурні практики в гуманістичному вихованні – явище комплексне. Воно включає як способи дій у засвоєнні моральних норм, зразків діяльності, так і досвід роботи й досягнення особистісних результатів; а також їх презентація для шкільного співтовариства, спільноти в мікрорайоні, оскільки в них зараховується все, чим учень займався, яка його конкретна поведінка, участь у позакласній роботі, соціальних акціях, благодійних заходах, особливості ставлення до людей в різних ситуаціях. Так вихованці експериментальних шкіл у м. Вінниці долучаються у передноворічні дні до акції, що організовує подільська громада і міський центр соціальних служб «День світлих вчинків». «Посланці доброти» протягом грудня пропонують долучитися бажаним до благодійних справ, щоб придбати подарунки (одяг, їжу, предмети вжитку) для малозабезпечених, самотніх, багатодітних. Волонтери формують з переданих дарунків святкові пакунки, які розносять за визначеними адресами вразливих категорій вінничан; творять родинне свято тим, хто не має змоги це зробити сам (готують святкову вечерю, малюють листівки, вручають подарунки).

Ми вдавалися також до *інтерактивних акцій* (заходів інформаційно-просвітницького спрямування (наприклад, розповсюдження спеціальної літератури, буклетів, пам'яток, листівок; презентація організацій, діяльність яких спрямована на підтримку вразливих верств населення, попередження негативних явищ у молодіжному середовищі; інформації про нові соціальні проекти). В них немає певного сценарію, а лише план проведення. Заходи можуть бути як окремим дійством, так і складовою тематичної програми («День толерантності», «День доброти», «Подаруй людям радість»). Наприклад, *флеш-моб* (з англ. «спалах натопу») – заздалегідь спланована акція, організована через Інтернет або інші засоби комунікації. За сигналом чи домовленістю учасники оперативно збираються у визначеному місці. Команда дуже швидко (протягом декількох хвилин) виконує заплановані узгоджені дії. Методика проведення вирізняється тим, що наперед обговорюються правила: це спонтанне дійство, тому забороняється збиратися або привертати увагу на місці до акції; жорстке дотримання сценарію; чіткий одночасний початок і закінчення (миттєво розійтися в різні боки, ніби нічого й не було); неможна викликати агресивну реакцію, порушувати закони і моральні норми. *Квест* – інтерактивна гра, де учасники рухаються станціями (її різновид – «Web»-квест (завдання розміщуються на сторінках Інтернету)).

А коли зупиняються, отримують чи демонструють свої знання чи навички. Ми її використовували для проведення превентивної та профілактичної роботи з метою виховання турботливого ставлення до власного здоров'я, подолання негативних явищ у молодіжному середовищі. Варіант цієї гри *Фут-квест* включав послідовність пунктів (чекпоінтів), що знаходились в різних місцях населеного пункту, в яких гравцям треба було побувати, відшукати хитро зашифрований чек і отримати орієнтир на наступний. Романтика гри захоплювала учасників. Команди обирали собі назву, логотип у формі, брали з собою необхідні атрибути гри, а саме: карту, компас, мобільний телефон, а головне гарний настрій. Обрані станції символічно відображали тематику. Головне в грі – вдало підібрати завдання, заздалегідь продумати маршрут, розташування чек-поінтів, організувати експертів на станціях. Головною рисою, що вирізняла наші методичні розробки, стала інтерактивна взаємодія учасників спільних справ, яка найчастіше базувалася на ігрових, тренінгових методиках, з елементами диспуту чи дискусії. Останню в залежності від ситуації можна уважати і методом, і формою. Це діалог вихованців і вчителя з проблеми, стосовно якої є багато точок зору. Висувається твердження, в обговоренні якого наводяться аргументи, власні погляди. За природою дискусія є інтерактивною взаємодією, а аналітичний діалог передбачає розгляд ідей і реагування на них.

Переваги інтерактивних форм роботи криються у високій результативності засвоєння моральних знань та формування практичних умінь і навичок поведінки, гуманістичних взаємин; дозволяють оптимізувати виховну роботу; сприяють формуванню вміння співпрацювати в команді; активізують власний досвід, знання, вміння учасників виховного процесу, розвивають пам'ять та здатність до самоконтролю. Згідно ідей кооперованого навчання нами були розроблені активні форми виховної роботи, які вбирали в себе прийоми і методи дискусійного характеру: «Порівняй позиції і переключайся», «Зупинись... Починай... Продовжуй», «Кольорове коло» у вигляді круглого столу і зображення варіантів, ідей кольорами, «Чотирикутник» – дозволяє учням обирати для обговорення окремі аспекти теми (столики розміщують у визначених кутах кімнати), «Вчимося разом» – учасники в маленьких різномірних групах, що формуються за вибором картки з фігурою (трикутник, квадрат, коло) працюють над виконанням спільних завдань, які часто включають в себе кінцевий продукт роботи кожного підрозділу (блок відповідей, ілюстрація, доповідь), «Галерея ідей», де кружечками позначають підтримку позиції, «Мозкова атака» (Brainstorming). Ми використовували кілька її варіантів.

Метою прямої «мозкової атаки» було збільшення від гальмівного впливу критичних зауважень, абстрагування в процесі збирання якнайбільшої кількості ідей. «Мозкова атака» з використанням конвертів забезпечує унікальну форму індивідуального розв'язання ситуацій типу: «Моя основна проблема, пов'язана з...» по колу з прихованими варіантами попередників. Коли вихованці отримують свої конверти назад, знайомляться із запропонованими ідеями і обговорюють їх. Наприклад, учневі, який зазначив брак розуміння з боку однокласника як одну із проблем, пов'язаних зі спілкуванням, було запропоновано: «Будь відкритим, щирим у спілкуванні, більше розповідай, виявляй почуття»; «Будь спостережливим, краще вивчай свого товариша (тип сприйняття, мислення, особливості характеру, темпераменту, інтереси, сильні сторони, потреби)»; «Цікався його життям, запитуй про інтереси, родину»; «Роби для нього те, що потрібно саме йому»; «Проявляй емпатію. Сприймай не лише слова, а помічай і вираз обличчя, відчувай настрій, аналізуй його почуття»; «Уважно слухай, пристосовуйся до його темпу»; «Відразу не коментуй про що дізнався, не аналізуй»; «Перевіряй правильність розуміння почутого, використовуй уточнюючі запитання»; «Намагайся прийняти відмінності»; «В разі виникнення напруги у спілкуванні частіше вживай «Я–твердження» замість «Ти». Наприклад: «Я схвильований, бо ти мене не вислухав...» замість: «Ти такий неухажливий, байдужий, навіть не захотів мене вислухати»; «Став відкриті запитання: «Ти що на мене розсердився?» запитуй «Що сталося?»; «Спробуй побачити себе очима свого товариша. Запитай, яким він тебе сприймає, як оцінює поведінку в конкретній ситуації»; «Намагайся частіше ідентифікувати себе з ним (зрозуміти, що той відчуває в конкретний момент)»; «Частіше застосовуйте зворотний зв'язок, відверто кажіть один одному, як сприймаєте поведінку, не забувайте помічати й говорити товаришу про його успіхи, сильні сторони»; «Зворотний зв'язок надавайте лише за згодою та бажанням іншої сторони. Якщо товариш не хоче чути вашу думку про його поведінку, не висловлюйте її.

Ефективним методом виховної роботи виявився «Груповий пошук», коли учні, самостійно вивчають проблему, визначають форми роботи, розподіляють ролі, збирають інформацію, аналізують, дають оцінку, роблять висновки та представляють результати групової роботи у вигляді презентацій (наприклад, при обговоренні цінності людського життя були представляли проекти про соціальне, інтелектуальне, духовне, особистісне, фізичне, емоційне здоров'я).

Нами була розроблена методика і правила роботи *кооперованої групи*: максимальне залучення вихованців до колективних форм роботи, активна участь у всьому, що відбувається; кожен відповідає за власні досягнення; колективне визначення лідера; взяття на себе відповідальності за доручену справу; довіра; висловлення власної точки зору; обмін знаннями та досвідом; толерантне сприйняття поглядів інших (уміння уважно вислухати, намагатися зрозуміти позицію, почуття); апробація запропонованих ідей, технологій; підтримка і допомога один одному; відчуття розуміння, що внесок кожної окремої особистості визначає успіх команди; зважати на часові обмеження; в разі необхідності вдаватися до ризикових рішень у досягненні спільної мети; отримувати задоволення від процесу і результатів колективної діяльності. Захист групових проєктів здійснювався за всіма правилами презентації: використовувалась комп'ютерна техніка, наочність (відео, аудіо-записи, плакати, малюнки, схеми) з врахуванням різноманітних стилів сприйняття аудиторії. Проєкти представляли команди, а не окремі учні [13].

Важливо, що в кооперованих групах ефективно відпрацьовуються конкретні уміння в організації спілкування і налагодження взаємодії, напрацювань відповідних типів поведінки. З цією метою, для формування умінь і навиків ми використовували технології *тренінгу*, функціонування Т-групи. Основною методикою, яку ми використовували була пов'язана з вихованням, перш за все, культури толерантної поведінки [10]. Ми пропонували учням уявити ситуацію, в якій вони хотіли б діяти відповідним чином, проявити людяність, доброту, чуйність, милосердя й записати її. Декілька хвилин витрачали на фрагмент «мозкової атаки» для висунення ідей, хоча ситуація, вибрана кожним учасником, має бути значущою для нього особисто. Зазвичай обиралися аспекти прохання чи відмови, керування критикою чи реалізації в спілкуванні, позитивних або негативних емоцій внаслідок взаємодії з іншими. Класи були поділені на групи по 5–6 чоловік, враховуючи їхні побажання. На великих плакатах зображені човен, яхта з вітрилами, корабель, моторний човен, криголам. Учні обирають той вид, який більше їм подобається, відповідає їхньому темпераменту, стилю життя. У процесі обміну думками, почуттями учасники пояснюють свій вибір. Потім група методом «мозкової атаки» генерує ідеї щодо назви корабля, його символіки. В кожній команді створюється відповідна атмосфера співробітництва, після чого можна переходити до закріплення тих чи інших навичок. У групах учасники з власної ініціативи починають обговорення з короткої характеристики обраної складної чи стресової ситуації, визначаються ролі для її драматизації. Як правило, обираються партнери по спілкуванню. Один із них передає напарникові свої вимоги чи претензію. Через 1–2 хв. відбувається специфічний зворотний зв'язок на поведінку героя. Члени команди дають своє пояснення можливого неправильного вчинку. Другий говорить, що сподобалося в його поведінці, а що хотів би змінити. Учасники міняються ролями по колу. За задумом, коли дії першого учня почнуть спрямовуватися в напрямку посилення уваги до іншого, турботи про стан партнера по спілкуванню, здатен проявити толерантність, прагне допомогти, напарник збільшує напругу зустрічі, виявляючи все більше протилежних якостей, простежуються антагонізми в діях і вчинках, стає більш настирливим.

Важливо, щоб учень, який набуває навиків гуманної поведінки, толерантності на базі ціннісного ставлення до людини, отримав яскраві емоції і позитивний досвід спілкування. Цю методику в оволодінні методів кооперованої освіти ми називали «*Актуальними ситуаціями*». Її можна використовувати в якості дискусії в групі, і як групове домашнє завдання, і як засіб оцінювання. Вона сприяє розвитку таких навичок, як уміння окреслювати моральну колізію чи проблему, аналізувати спостереження за моральним розвитком та отриману інформацію, здійснювати оцінку та приймати ухвали, презентувати аналіз ситуації в переконливій формі, а головне – дозволяє учням застосовувати на практиці отримані знання й сприяє створенню команди. Методика її використання передбачала під час усного обговорення дотримання рекомендацій: попередньо готуватися до аналізу подій, викладених у ситуації; де можливо, робити порівняння, щоб додати ваги коментарям; коли потрібно, відступити від позиції; не вагаючись, виправляти власну помилку, змінювати точку зору, погляд чи інтерпретацію, але робити це, посилаючись на факти; прислухатися до коментарів інших; не боятися висловлювати здогадки, надавати пропозиції; звертатися до основних понять людинознавства, концепцій, які стосуються теми. Найважливіше те, що в процесі роботи учні визначають проблему й необхідні заходи для її розв'язання. Результатом аналізу є пропозиція шляхів виходу з ситуації з необхідним обґрунтуванням.

«*Віртуальна схематизація*» – використовуваний нами прийом, який заохочує членів групи зображувати ідеї та зв'язки між ними візуально (головна тема, або концепція позначається в центрі; інша важлива інформація подається у вигляді хмарок, кілець, стрілок, сонячних промінчиків, хвилястих ліній. Для більшого ефекту може бути використаний колір). Групи обмінюються схемами та обговорюють їх. Наприклад, при вивченні проблеми цінності життя людини і забезпечення умов її існування визначаються групи учнів для висвітлення природничої, історичної, філософсько-етичної, соціальної, економічної складової.

Стратегія «Скарбничка ідей» також використовувалася нами, щоб полегшити визначення характеристик пропонованих концепцій у візуальній формі. Методика її застосування передбачає дотримання кроків: керуючий оголошує тему і просить учасників розділитися на групи, в яких кожен має відігравати певну роль (керівника (лідера), який може організувати співпрацю, упорядника, хто записує і оформляє матеріали, доповідача, хто слідує за часом виконання завдання). Кожній команді видається скарбничка з предметами, які можуть використовуватися у вигляді символів. Групі пропонується без попереднього обговорення назвати ідеї, риси, характеристики, з допомогою яких можна уявити проблему, ситуацію, запропонувати власну концепцію щодо її розв'язання. Члени команди отримують час для створення символу (емблеми), який відображає риси ідеального виходу із ситуації. Можна використовувати матеріали із скарбнички, взяти необхідні предмети в керівника чи інших учасників, або зобразити на малюнках. Групи обмінюються думками та обговорюють характеристики й символи, створені іншими групами. Керівник може запропонувати кожній групі розказати про те, як саме вона виконала завдання. Наприкінці вихованці висловлюють думку, що досягли успіху колективно. У співпраці їм допомогло те, що в процесі командної роботи панував дух взаємодопомоги, взаєморозуміння, дружніх стосунків, інтерес до спільної діяльності, зацікавленість у кінцевому результаті, гарна обізнаність про сутність проблеми, відмінна попередня підготовка до заходу, розумне керівництво, вдало визначена роль лідера колективної творчої справи, яка згуртовує команду. «Колективний малюнок» – також кооперована форма роботи, яка полегшує процес осмислення моральної проблеми. Малюнки спрацьовують дуже ефективно в якості очікуваної установки, або завершальної підсумкової діяльності, або як джерела енергії протягом будь-якого заходу, де необхідне генерування великої кількості ідей. Це така форма кооперованого виду діяльності, яка заохочує школярів до взаємодії, співпраці, забезпечує активну участь кожного, сприяє згуртованості групи, емоційній та ціннісно-орієнтаційній єдності колективу. «Триступенева інтерв'ю» – кооперована структура, де члени команди беруть інтерв'ю один в одного з окремої теми. Наприклад, у команді один запитує другого, а третій записує ключові моменти відповіді. Ролі весь час змінюються, що дозволяє кожному бути задіяним до спільної діяльності. Учні вчать уважно слухати, розуміти, бути толерантним, демократичним, тактовним, рефлексивним, використовувати відкрито-закриті запитання, вмінню їх задавати, пояснювати незрозуміле, відстоювати свою позицію, обґрунтовувати власну точку зору. Стратегія «Снігова кулька» використовувалася в групі, коли завдяки аналізу точок зору досягається розуміння проблеми. Методика ефективна, коли необхідно досягти консенсусу.

Методику ділової гри ми використовували, наприклад, у процесі реалізації колективної творчої справи «Ефективний шкільний парламент» з метою долучення до демократичних цінностей, засвоєння яких сприяє формуванню культури толерантних відносин [10]. Складался список проблем, які може розв'язувати парламент школи протягом року. Обов'язковою умовою такої роботи є врахування думок партнерів – членів учнівського колективу, батьків, учителів, членів опікунської ради, працівників закладу освіти. У виховній роботі ми використовували і таку особливу форму дискусії, як дебати – певного роду змагання гравців, дії яких обмежені певними умовами і правилами; спрямовані на досягнення конкретної мети. Це цілеспрямований і впорядкований, структурований обмін ідеями, судженнями, думками, який сприяє виробленню критичного мислення, навиків системного аналізу, формулюванню власної позиції, мистецтва аргументації. А це, в цілому, корисно для соціального становлення особистості, залученню до корисної для громади діяльності. Головною метою їх проведення є формування активної громадянської позиції школярів, розвиток у них навиків аналізу актуальних сучасних проблем і вироблення на цій основі особистісних ціннісних ставлень. За нашою програмою зусилля спрямовувалися на формування базових гуманістичних вартостей. Перш за все, ми висували перед собою завдання: створення умов для отримання вихованцями нового соціального досвіду, формування інтересу до актуальних проблем, розвиток навиків оцінки соціальної ситуації, прийняття відповідальності за власну поведінку. Для обговорення обиралися болючі теми («Моє ставлення до інфікованих і хворих на СНІД», «Смертна кара. «За», чи – «проти?!», «Соціальне дно» та інші). Основою цієї форми роботи, як і інших виступає технологія колективних творчих справ. Але методика дебатів передбачає дотримання етапів: попередньої роботи до заходу (пошук інформаційно-аналітичних даних стосовно визначених для кожної групи проблем, формування команди, розв'язання організаційних питань; вироблення групових правил; процес протікання дебатів; аналітичний етап (отримання зворотного зв'язку (анкети, опитування, бесіди(; робота з пресою; підсумки). На думку вихованців, дебати – це корисна форма дискусії.

Вона позначає проблему, допомагає оцінити її, враховуючи інакші точки зору, відшукати аргументи, вчить відстоювати їх, долати страх і хвилювання перед виступом, відчувати командний дух, сприяє формуванню ціннісних ставлень, власного погляду на людину і довкілля, а найголовніше – розвивати навички міжособистісного спілкування (уміння слухати, поважати іншого, співпереживати, переконувати, співпрацювати з членами групи, бути толерантним до різноманітних точок зору). А в цілому, в спільній діяльності, в колективних творчих справах закладаються основи морального виховання. Запроваджуючи активні форми і методи виховної роботи, ми ретельно готувалися до їх проведення, працювали з учителями, розробляли технології і методику гуманістичного виховання, що вимагали умінь і досвіду організації ефективних дискусій з елементами гри і *тренінгу*. Значною популярністю в нашій роботі користувався «*Емоційний тренінг поведінки*». Техніка відома як «тренінг адекватного самовираження». Призначення його полягає в навчанні навиків адекватної поведінки, стану впевненості в собі в різних ситуаціях. Увагу, перш за все, привертала випадки, коли об'єкт почувався ображеним, винуватим, роздратованим, знаходився в стані агресії або поводився з гіпертрофованою увічливістю. Техніка реалізувалася нами за допомогою рольової гри, в якій учні ретельно аналізували фрагменти поведінки, окремих учинків і на основі орієнтування в діях, почуттях, емоціях з приводу виявлення останніх, здійснювалося вироблення нової ідеальної форми дій. Найчастіше в цій техніці ми використовували прийом навчання рольовим конструкціям на зразок: «Я відчуваю, або – навичкам відкритого висловлення бажаного замість постановки запитань [3].

Так як за програмою експериментального дослідження було передбачено запровадження новітніх форм виховної роботи, то на базі деяких Вінницьких шкіл (№1, 7, 26) за підтримки міського голови і Швейцарської агенції розвитку та співробітництва ми розгорнули діяльність Шкільних служб порозуміння, головною метою котрих було покращення атмосфери взаємовідносин, попередження негативних форм поведінки (бійок, насильства, агресії, булінгу). Окрім позитивних результатів роботи ми отримали гарні відгуки від учителів, які помітили зрушення в поведінці учнів. Служби були покликані убезпечити прояви фізичного насильства, досягти залагодження непорозумінь між вихованцями на початковій стадії мирними методами. Помітну роль у цьому відіграв аналіз ситуацій, які стосувалися словесних баталій, психологічного тиску, моральних принижень іншого. За програмою цього проекту був проведений курс тренінгів «Медіація (посередництво) в учнівському середовищі». Учні самі обирали нейтрального медіатора (незалежного арбітра), який уважно вислуховував кожну конфліктну сторону і допомагав порозумітися в досягненні компромісу. Коли критична ситуація стосувалася багатьох школярів, організовувалися «круглі столи», випускалися газети, агітаційні листівки. Помітну роль у викориненні агресії, дитячого насильства, нецензурної лайки, ганебних вчинків по відношенню до ближнього відіграла співпраця з районним і міським відділеннями поліції в справах неповнолітніх. Виступи запрошених правоохоронців, працівників Управління в справах неповнолітніх облдержадміністрації, екскурсії до училища соціальної реабілітації, муніципального притулку «Добро», який функціонує для проблемних і безпритульних неповнолітніх, були переконливими і корисними для виховання ціннісного ставлення до людини в усіх учасників колективних справ за цією тематикою, формуванню їхньої правосвідомості.

В рамках роботи з шкільною молоддю за концепцією «рівний – рівному» ми працювали над проектом Британської Ради «Обмін досвідом у сфері ініціатив, спрямованих проти торгівлі людьми: політика і практика», що став можливим за підтримки Фонду Глобальних Можливостей Міністерства закордонних справ Великої Британії. В Школі Рівних Можливостей проводилися інтерактивні тренінги, практикуми з громадянського і морального виховання з соціально болючих проблем: «Попередження насильства над людьми», «Торгівля людьми», «Подолання негативних явищ у молодіжному середовищі», «Гендерна політика». Робота над цим проектом потребувала постійного удосконалення технік поширення інформації та залучення нових однодумців, молоді, знаходження ефективних методів, технік впливу на громадську думку з метою розв'язання вище вказаних проблем. За нашою експериментальною програмою учні брали участь у такій інтерактивній формі роботи як Форум-театр. Методика його проведення передбачає використання набутого на тренінгах досвіду і елементів інтерактивного театру, засоби і техніки якого емоційно впливають на глядачів-учасників і формують активну громадську позицію.

Театралізовані форми роботи – найскладніші й найцікавіші, дозволяють розкрити тему за допомогою особливих засобів, художніх образів, використання творчих здібностей. Інтерактивна вистава ефективна тим, що створює відчуття задіяності присутніх, дає можливість не тільки акторам, а й глядачам брати участь у спільній діяльності.

Вони мають змогу не лише познайомитися з важкою проблемою, як в інтерактивному театрі, або отримати інформацію, як під час тренінгу, а й розробити алгоритм, створити модель успішної поведінки в складній, на перший погляд безвихідній, ситуації. Це виявлення спільними зусиллями в рамках запропонованої теми формули виходу з кризи. Форум-театр – поширена методика інтерактивної виховної роботи з молоддю, яка дає змогу не лише усвідомити проблему і сформулювати ставлення до негативного явища, а й здобути навички пошуку шляхів до подолання не бажаного чи виходу зі складної життєвої ситуації з використанням власного досвіду інших людей, включаючи можливості емоційного інтелекту [12].

Сценічна вистава форум-театру пропонує для розгляду проблему, а кожен персонаж гри виконує певну соціальну роль. Головний герой – «жертва» ситуації, інші персонажі – з його оточення. Перед початком ведучий (джокер) знайомить усіх із проблемою, яку висвітлює вистава. Шляхом інтерактивного опитування аудиторії він з'ясовує рівень усвідомлення групою учасників-глядачів проблеми та її наслідків для суспільства в цілому і для конкретної людини. За необхідністю структурує кілька проблем, проговорюючи їх. З'ясовується, хто саме потерпає від пригнічення змалюваної ситуації, а хто з тих чи з інших причин сам стає тим, хто принижує жертву. Ще раз пропонується переглянути виставу і якщо виникає корисна пропозиція, дійство припиняється для обговорення і пошуку шляхів з глядачами також. У той момент, коли повторне програвання вистави дає шанс покращити ситуацію і в учасників є ідея, як саме це зробити, ведучий каже: «Стоп!», виходить на сцену, замінює протагоніста (персонажа, який страждає від пригнічення), дає пропозицію, як, на його думку треба себе поводити, що зробити, сказати для зміни ситуації на краще. Об'єднуючи техніки надання інформації та отримання навичок через ігрові вправи-тренінги, вплив на особистість через почуття, що викликають створені художні образи в інтерактивному театрі, форум-театр впливає на емоційний інтелект людини, сприяє ефективному розв'язанню проблем [12].

Нами була використана й така інноваційна форма роботи, як Громадянський форум «Права людини», адже лише в процесі цікавої практичної діяльності, гри інформація учнями засвоюється краще. Разом з учителем вони працювали над створенням такого «культурного середовища», в якому розуміють, захищають і поважають права людини. Зусилля були спрямовані також на розвиток моральної позиції і виховання гуманістичних цінностей. Ми ставили перед собою завдання: сприяти створенню системи знань у сфері громадянського виховання; сприйняття учнями в якості орієнтирів демократичних загальнолюдських цінностей; створення в навчальному закладі цілісної системи громадянської освіти і гуманістичного виховання; надання можливостей для самоствердження, самовираження, самовизначення особистості. В процесі проведення Громадянського форуму були використані нетрадиційні форми роботи: конкурс плакатів, малюнків, есе з проблеми «права людини», розміщені в рекреації школи; інсценізований конкурс статей «Всесвітньої декларації Прав людини»; «жива реклама» (на грудях і на спинах старшокласників були прикріплені плакати зі статтями Декларації, які на перервах привертати увагу та інформували інших школярів); скринька для запитань і зауважень з проблеми; акція «Права людини і ми», конкурс ерудита. На завершення учні склали портрет зразкового громадянина і наділяли його такими рисами: законослухняна людина, яка допомагає державі; патріот, який турбується про процвітання країни, робить усе заради блага людей; активний борець у подоланні проблем, дій, що шкодять людям, або конкретній особистості; ціннісне ставлення до людини, толерантність, підтримка вразливих верств населення, допомога слабшому, повага особистої гідності й національної гордості кожного.

Ефективним для виховання нами визначено метод проектів, який неможна назвати принципово новим у виховній практиці, але й сьогодні його називають проективною технологією XXI століття [9, с. 63]. Він сприяє виробленню у молоді уміння адаптуватися в середовищі, що постійно змінюється, опосередковано сприяє формуванню «глобального гуманістичного мислення», що виникає на основі турботи про майбутнє виживання людства [7]. «Кинутий уперед» – є точним перекладом слова «проект» [8, с. 4]. Він ґрунтується на ідеях гуманістичного напрямку філософії в освіті Дж. Дьюї, його учня В. Кільпатрика, який уперше запропонував використовувати термін в педагогіці. Головним завданням він проголосив «виховання вільних громадян», яке має складатися з «системи цільових проектів» і надав гуманістичній ідеї вільного виховання вигляду відносно структурованої системи навчання. Серед її об'єктивних переваг учений відзначив мотиваційну спрямованість і розвивальне значення, коли здобуті знання не лише набувають особливої значущості й усвідомлення, а асоціативно пов'язуються з отриманим задоволенням, що стає стимулом (поштовхом) до нового пошуку. Останній, у свою чергу, викликає нові асоціації, проекти.

Освітній процес, таким чином, зводиться до ланцюжка проблемних ситуацій, що провокуються безпосередніми подразниками – джерелами знання і предметами побуту, живої природи, технічними пристроями, переказами. Виокремлені типи шкільних проектів актуальні й сьогодні:

- а) втілення ідеї (або плану) в зовнішню форму (написати листа, розіграти виставу);
- б) отримання естетичної насолоди (слухати цікаву розповідь, милуватися красою предмета чи дії);
- в) подолання інтелектуальних перешкод (дізнатися про щось, визначити причину явища);
- г) здобуття нових знань та досвіду.

Е. Колінз обґрунтував експериментальну реалізацію ідей проєктивної технології. Програма його експериментальної школи передбачала включення в якості форм діяльності: ігрових проєктів (*play projects*) – гра, свято, театр, танок; розповідних проєктів (*story projects*) – слово, картина, спів, фонограф, музичні інструменти; екскурсійних проєктів (*excursion projects*) – вивчення навколишнього середовища, народних звичаїв, традицій, місцевих проблем; ручних проєктів (*hand projects*) – майстрування, приготування їжі, ремонт.

Зростання популярності «методу проєктів» веде до урізноманітнення трактувань. Тому ми пропонуємо ряд обов'язкових критеріальних вимог щодо його сучасного тлумачення: наявність освітньої проблеми, складність та актуальність котрої відповідає запитам та життєвим потребам учнів; науковий характер пошуку шляхів розв'язання проблеми; структурування діяльності відповідно до класичних стадій проєктування; моделювання умов для виявлення учнями проблеми (її постановка, вивчення, пошук шляхів розв'язання, експертиза та апробація версій, конструювання проєкту (чи його варіантів) на завершальному етапі, його захист, корекція та впровадження); самодіяльний характер творчої активності вихованців; практичне чи теоретичне (але в будь-якому випадку прикладне) значення результату діяльності (проєкту) та готовність до застосування (впровадження); педагогічна цінність діяльності (учні здобувають знання, розвивають особистісні якості, оволодівають необхідними способами мислення та дії) [13].

Аналізуючи підходи до класифікації проєктів, ми розрізняємо їх за рядом параметрів: складом учасників проєктивної діяльності (індивідуальні, колективні (парні, групові); характером партнерських взаємодій (кооперативні, змагальні, конкурсні); мірою реалізації міжпредметних зв'язків (монопредметні, міжпредметні, позапредметні (надпредметні)); характером координації проєкту (безпосередній (жорсткий чи гнучкий), прихований); тривалістю (короткі, тривалі, довготривалі); метою та характером проєктивної діяльності (інформаційні, ознайомлювальні, пригодницькі, мистецькі, науково-пошукові, конструкційні тощо)).

Завдяки сучасним розробкам Р. Гуревича, М. Кадемїї [6], Д. Пітта, Є. Полат, М. Романовської [8] добре відпрацьований алгоритм проєктної діяльності. Цей метод найбільше нас приваблює тому, що в його основі лежить креативність, уміння орієнтуватися в інформаційному просторі й самостійно конструювати свої знання.

Нами була розроблена детальна методика, а також визначені основні умови застосування методу проєктів, до яких ми віднесли: існування значимої проблеми, що вимагає розв'язання шляхом творчого пошуку й застосування інтегрованого знання; значимість передбачуваних результатів; застосування (творчих) методів; структурування етапів виконання робіт; самостійна діяльність вихованців у ситуації вибору. Найважливішими в реалізації цього методу є самостійна робота школярів з літературними джерелами, інформаційна підтримка самоосвіти за допомогою Інтернет-технологій (участь у міжнародних Інтернет-проєктах, а саме – Інтернет-конференціях, Інтернет-дискусіях) [13].

У результаті освоєння методу проєктів нами осмислена його дидактична сутність і вироблені методичні рекомендації. Педагог, який використовує у виховній практиці метод проєктів повинен: створити освітнє середовище; забезпечити умови для вироблення мотивації; визначити, чому мають навчитися вихованці в результаті роботи; представляти можливі способи презентації ситуацій для осмислення проблеми вивчення; організувати роботу (в малих групах, індивідуально); володіти способами організації обговорення в групах методів вивчення, висування гіпотез, аргументування висновків; консультувати; виробити критерії об'єктивної оцінки [8, с. 29].

Важливим є визначення тривалості обраного проєкту (вона може варіюватися від 2 до 6 тижнів). Якщо задумано великий, що займає значний проміжок часу проєкт, то робота з його впровадження припадає переважно на позакласну діяльність. Зрозуміло, частина проєкту, яка тематично стосується програмового змісту у сфері людинознавства і природничих дисциплін, може виконуватися на заняттях (звичайних, бінарних, спарених чи інтегрованих). Учні здійснюють пошук інформації за запропонованою проблематикою і з допомогою учителя, який виступає в ролі консультанта, поступово оволодівають необхідними знаннями, засвоюють ряд визначених тем.

Це відбувається наче за неформальних обставин, без зайвого хвилювання і напруження, у процесі спільної практичної роботи над проектом, часто в процесі невимушеного спілкування. Щоб не з'являлися прогалини в теоретичних знаннях вихованців, відводиться час для узагальнення й контролю опрацьованого матеріалу. Обов'язковим є перший крок – визначення проблемного поля, виявлення конкретної потреби, яка має бути задоволена в результаті діяльності. Виконання школярем завдання за темою проекту обов'язково має поєднуватися з самостійним розв'язанням проблеми і здійсненням обґрунтованого вибору з можливих альтернативних з наступною рефлексією.

По завершенню – обов'язкове письмове оформлення.

Учитель дає пояснення, що проект – не реферат і не просто скачаний з Інтернету текст, коли мова йде про інформаційні проекти. Їх виконання передбачає роботу за зразком, з визначенням предмету пошуку, дотриманням поетапних дій з позначенням проміжних результатів; аналітичною роботою над зібраними фактами; висновками; коректуванням першого варіанту (якщо буде потрібно); подальшим пошуком додаткової інформації з уточнених напрямків; аналізом нових фактів; узагальненням (аж до одержання результатів, що задовольняють розв'язанню проблеми інформаційного пошуку); висновком, оформленням результатів (у вигляді обговорення, презентації (захисту), зовнішньою оцінкою, рефлексією). Письмове оформлення проекту не повинно переважувати учнів. Пояснювальна записка має бути лаконічною, але виразною. Коротке письмове оформлення вчить грамотно формулювати обраний варіант розв'язання завдання чи проблеми і визначається як життєво важлива навичка учня. А ось в проектній папці розміщують подробиці стосовно особливостей виконання етапів: чернетки, ескізи, вивчення реклами. Аналіз її наповнення дозволяє окремо оцінити кожний етап виконання завдання (проекту). Важливим, на нашу думку, є педагогічно грамотне завершення проектної діяльності. Останнім кроком обов'язково має стати рефлексія, аналіз зробленого, порівняння того, що було задумано, з тим, що отримано. М. Романовська порівнює алгоритм проектної діяльності з «петлею» [8, с. 57].

У процесі з'єднання за допомогою рефлексивного аналізу кінцевого результату з початком роботи ми замикаємо коло спільної діяльності, надаємо процесу цілісності, зіставляючи мету і результат. Перед захистом проекту розробляється сценарій, який включає:

- а) постановку проблеми, визначення її актуальності;
- б) висловлення гіпотези, аргументації її положень;
- в) основну частину, етапи роботи над проектом, отримані результати, їхній короткий аналіз;
- г) висновки, результати рефлексивної оцінки проекту;
- д) відповіді на запитання інших груп (дискусія).

Для захисту проекту учасники розподіляють обов'язки (сценарист, доповідач, оформлювач, співдоповідач, демонстратор, асистент). Алгоритм аналізу проектних досліджень: організаційний момент; актуалізація опорних знань і мотивацію їх застосування при виконанні проектних завдань; захист проектів окремими групами; відповіді на запитання (дискусія), оцінка роботи. Вчитель спрямовує рефлексію проектної діяльності учнів:

а) наскільки успішно вирішена проблема в залежності від типу проекту, якщо щось зроблено, то наскільки вдало; якщо проект інформаційний, то наскільки повно зібрана інформація і як вона задовольняє потребу, визначену при формулюванні проблеми; і в якому плані представлено проектне рішення може бути поліпшене;

б) як школяр оцінює сам себе у процесі проектування (наскільки я був успішний на кожному етапі роботи, чи чітко була сформульована проблема; наскільки аргументованими були положення гіпотези, як планувалося і проводилося дослідження (якщо проект дослідницький); наскільки успішно застосувалися творчі методи проектування (якщо проект творчий); широта спектру первісних ідей; достатність опрацювання обраної ідеї). Але треба враховувати труднощі в оцінюванні творчості.

Основний критерій успіху – гарні результати представлення. Ми використали такі критерії оцінки результатів: інформаційна забезпеченість – знайомства, уявлення, тезаурус, розуміння; функціональна грамотність – сприйняття установок і пояснень учителя, письмових текстів; уміння задавати конструктивні запитання; орієнтуватися у видах діяльності, вправно поводитися з різноманітними об'єктами; оволодіння прийомми безпечної роботи; технологічна підготовленість – здатність виконувати різні операції, використовувати стандартизовані програми; вміння маніпулювати об'єктами і засобами праці; здатність досягнення заданого рівня якості; освоєння різних операцій; розуміння властивостей процесів і предметів, правильне застосування інструментарію; забезпечення особистої безпеки; раціональна організація робочого часу; інтелектуальна обізнаність – здатність вербалізувати виконані операції; рефлексія власної діяльності; розуміння постановки навчальних (теоретичних і практичних) завдань; достатність обсягу пам'яті, здатність до порівняння; активне сприйняття нової інформації; уміння користуватися навчальною та

будь-якою іншою літературою для раціонального планування діяльності, у тому числі спільної з іншими людьми. Вольова підготовленість – прагнення виконувати поставлені освітні завдання; уважне ставлення до мови вчителя й до педагогічної ситуації, підтримка культури праці і спілкування, товариська взаємодія з іншими учнями; бажання виконати завдання (роботу) на високому рівні якості; толерантне ставлення до зауважень, побажань і порад; вибір темпу виконання завдання, успішне подолання психологічних і пізнавальних бар'єрів; здатність запитувати і одержувати допомогу. Безумовно, критерії досить узагальнені, їх можна доповнити чи удосконалити відповідно типу проекту. Умовно до кожного критерію ми виділили рівні: високий, середній і низький. Керуючись динамікою зміни рівнів даних показників, ми робили висновок про успішність освітньо-виховних процесів проектною діяльністю. Критерії були приведені до ряду конкретних показників. Здійснювали їх оцінку на 4 рівнях: 0, 5, 10, 20 балів. Підсумковий бал виводили як середню рейтингову оцінку за формулою:

рейтингова оцінка = (середня колективна оцінка + самооцінка + оцінка викладача).

Важливо те, що у виховній роботі, яку ми організували в експериментальних школах, головним елементом проективної технології виступав не власне проект, а процес проектування учнівського пошуку – від моделювання тренувальних умов для постановки проблеми та її вивчення до конструювання й захисту оптимальних шляхів її розв'язання у вигляді, що має структурну форму проекту.

Арсенал методів, якими ми користувалися, нічим не обмежувався: використовувалися інформаційні методи з метою формування понять, передачі інформації, забезпечення етичної оцінки явищ; методи організації діяльності вихованців – для вироблення і відпрацювання у них відповідних способів діяльності та інші. Проте центральне місце в сукупності методів виховання займає *метод соціальних вправ*. Його ми розуміємо як спеціальним чином (через способи акцентування, перетворення і створення) оформлена конкретна справа, якою живе людська спільнота, у ході реалізації якої у вихованців формується відповідна соціальна якість (соціальні якості) як єдність знань, способів діяльності та ціннісно-оцінних взаємин. Найбільше нам імпонує розуміння, що соціальна вправа виступає технологічною одиницею виховного процесу, через яку вихователь формує активне педагогічно оформлене соціальне середовище [5, с. 22].

Відкритий мікрофон – ефективна форма громадської активності учнів. Ми пропонували такі теми виступів: «Ти живеш серед людей», «Що я хочу сказати...», «Чому в мене болить душа», «Увага, проблема», «Прошу слова». Звичайно, учні критикують негативний бік, розмірковують над життєво важливими проблемами. Вчитель має допомогти учням, навчити аналізувати ситуації. Він рекомендує будувати виступи за схемою: «Теза – аргумент – ілюстрація». Створюється робоча група, яка бере на себе організаційну, технічну та естетичну підготовку, встановлює кількість ораторів, забезпечує порядок. Важливим етапом реалізації програми експериментального дослідження стала розробка ефективних форм і методів позакласної роботи, спрямованої на формування в учнів поваги до людської гідності, виховання толерантності до тих, хто викликає зневагу, підозру, нерозуміння із-за того, що живе не так, як переважна більшість, відрізняється чимось таким, що не сприймають інші. Найбільш вдалим в цьому плані виявилися колективні творчі справи по роботі над проектами «Презентація субкультури», «Соціальне дно», «Ми різні, але ми рівні», «Школа толерантності», які торкаються проблем суспільного ставлення і державної політики стосовно різних субкультур, вразливих, малозабезпечених верств населення, міжнаціональних відносин. Для того, щоб обговорення запропонованої проблеми в контексті нашої проблематики дало вагомий результат у плані морального розвитку особистості учасників педагогічної взаємодії, ми детально продумували весь хід роботи. Організація її, перш за все, передбачала створення умов для орієнтації учнів на цінності ненасилля, толерантності, справедливості, законслухняності як на основу поведінки в соціальних конфліктах і принцип їх конструктивного розв'язання. Вона переслідувала й інші цілі: розвиток мислення школярів, навиків навчальної самоорганізації, групової роботи, вмінь вести діалог і аргументувати свою точку зору, продуктивно опонувати і адекватно, гідно оцінювати свою позицію. Підготовка за тематикою кожного із проектів, проведення їх презентацій допомогла учням отримати правдиве уявлення про найболючіші соціальні проблеми, життя найбідніших прошарків суспільства («соціальне дно»), сприйняття цих людей такими, що вимагають до себе уважного ставлення, прояву делікатності, толерантності. Такі форми виховної роботи передбачають також використання інтерактивних методів – рольових ігор, дискусій, тренінгів, групових занять.

Так, наприклад, у «Презентації культур» ми поділили учнів на три творчі групи, кожній з яких було запропоновано зібрати матеріал про спосіб життя, форми поведінки, стиль спілкування, ціннісні орієнтації певної соціокультурної групи (етнічні, конфесійні спільності, вікові, професійні, майнові групи, молодіжні субкультури), підготувати коротку розповідь-презентацію і у цікавій формі (гри, театралізації, відеофільму, фотовиставки) представити на загал.

Перед глядачами висувалося завдання відзначити, що в способі життя даної спільності може бути незрозумілим для оточуючих; викликати сміх; провокувати ненависть і агресію з їхнього боку. Після презентації кожної із субкультур «глядачі» висловлювали свої враження, аналізували різні судження. Вихователь підводить підсумки, підкреслює, що відчуженість і ворожість у сприйнятті іншої культури, на жаль – досить поширене явище в суспільстві. Далі продовжувалася робота в групах. Їхнє завдання – відшукати причини негативного ставлення до представників певної культури, а також спробувати стати на їхнє місце і переконати оточуючих (в нашому випадку – інші команди, а також педагога, змінити своє ставлення). На завершення відбуваються виступи представників команд. Завдання учителя – зав'язати дискусію, заохочуючи доповнення і заперечення точок зору. Під час виявлення причин міжкультурної ворожості учитель допомагає трансформувати думки і висловлювання в зручні для запису формулювання. Що стосується вищезгаданих причин, то в процесі такої роботи були названі: культурні стереотипи; незнання і небажання ознайомитися з іншою культурою, страх можливої конкуренції з її боку; культурний егоїзм; відчуття дискомфорту від вторгнення «чужих» у звичний плін життя. Учні, як правило, прагнуть довести опонентам, що деяке нерозуміння і ворожість щодо рис певної культури, дуже цінні і важливі для них, що вони мають давні традиції і глибинний сенс для її представників. А відмінність від інших – не таке вже й погане явище, це говорить про її особливість. Коли розмова стосувалася «соціального дна», передбачався аналіз проблеми і характеристика представників маргінальних прошарків населення. Особливу увагу педагог спрямовував на ставлення суспільства до цих людей. А воно, як правило, досить негативне. В дискусії на визначення позицій були обрані питання для обговорення: «Хто ці люди – «покидьки» суспільства, які свідомо обрали такий спосіб життя чи особи, які потребують особливої турботи і підтримки?»; «Чи зобов'язана держава витратити гроші на допомогу таким людям?». Дуже важливо, щоб питання ставились у досить жорсткому формулюванні «так» – «ні», уникаючи середини, проміжних позицій у пропонованих оцінках, – їх учні повинні зробити самі. Висловлювання в дискусії, що звучали в якості обґрунтування власних позицій, як правило, тяжіють до крайніх точок зору. Ось деякі аргументи школярів: 1-а) «Бродяжництво, жебрацтво, аморальна поведінка представників «соціального дна» – наслідок лінощів, неосвіченості, розпутності самих цих людей»; 1-б) «Безхатьки, бродяги, жебраки, безробітні – в першу чергу люди і їм також потрібно допомагати»; 2-а) «Людина сама обирає спосіб життя і визначає свою долю. У власних бідах і негараздах вона нікого не повинна звинувачувати крім самої себе. В нашому суспільстві у всіх відносно рівні можливості»; 2-б) «Причини їхніх проблем криються – не обов'язково в них самих, а швидше зумовлені складними життєвими обставинами, в які вони могли потрапити (війна, пожежа, втрата документів, брехня, грошові махінації, старість, самотність)»; 3-а) «У держави немає коштів на «подачки» таким людям, які навіть не прагнуть самі про себе потурбуватися»; 3-б) «Ніхто не застрахований, що не стане таким»; 4-а) «Держава повинна допомагати дійсно нужденним, які потребують цього: малозабезпеченим, пенсіонерам, багатодітним, освіті, медицині»; 4-б) «Держава зобов'язана це робити, тому, що в минулому (коли ці люди були молодими і здоровими) вони могли приносити користь державі». У підсумках дискусії звучали риторичні запитання, які не вимагають негайної відповіді, а вчать міркувати, аналізувати, наприклад, «Як відповісти – хто усвідомлено обрав собі таке життя, а хто спустився «на дно» в силу скрутних життєвих обставин і чи можливо взагалі це визначити?»; «Якщо держава призначена захищати людей, чи можна розділяти на таких, хто гідний турботи і хто не заслуговує на неї, «першосортних», і «другосортних»?», «Людина – завжди людина, якою б вона не була! Чи тільки тоді вона така, коли відповідає суспільним стандартам, поведінкою, способом життя схожа на інших?», «А якщо подивитись на все це очима тих людей, про яких ми сьогодні говоримо?». Під час обговорення учні відзначають насторожене ставлення цих людей до держави, влади, недовіру. Оточуючих характеризують як байдужих, черствих, таких, що не розуміють чужих проблем, не проявляють до них ніякого співчуття, відторгають, зневажають. Самосприйняття цих людей школярі характеризують особливими поняттями: безвихідь, приреченість, невпевненість, песимізм, відчуття того, що ти покинутий усіма. В результаті спільних роздумів учні побачили, як багато існує проблем, зрозуміли, яка складна і неоднозначна була тема, що розглядалася. В ставленні до маргінальних прошарків населення, існує моральний і політичний аспект. Як правило, люди, які були розчаровані в демократичних принципах, дотримання яких не призвело до очікуваної матеріальної вигоди, в своєму виборі звертаються до екстремістських сил і виправдовують насилля. На завершальному етапі роботи ми пропонуємо учням обговорити відому формулу: «Краще дати нужденному не рибу, а удилице». Цей прийом дозволив урізноманітнити і збагатити той спектр позицій, які учні обрали ще на початку. А для подальшої роботи в цьому напрямку учні отримали завдання – запропонувати програму конкретних варіантів політики держави по відношенню до «соціального дна».

Це був реальний шанс продемонструвати готовність проявити, хоча і заочно, толерантність, співчуття, чуйність, милосердя відносно таких людей. Ми переконані, що ця робота сприяла розвитку толерантності, вихованню ціннісного ставлення до людини, керуючись якими молодь буде будувати свої відносини з іншими [11].

На різних етапах ми використовували «Сократівські бесіди» – колективні роздуми над життєво важливою морально-етичною проблемою у вигляді системи запитань, відповіді на які дозволяють встановити істину. Найкращим варіантом фіналу стали письмові твори, есе про ставлення до обговорюваної проблеми. Якщо такі бесіди проводити регулярно, то це виробить в учнів звичку до аналізу життєво важливих проблем, моральних колізій. Інтерактивна вправа «В колі друзів – Я дарую тобі...». Неординарний її початок задає тон: «Спалахнула свічка ніжним полум'ям. Підійди погрітися, кому холодно... Ця свічка – це символ доброти і чистоти. Давайте висловимо побажання один одному. Хай торжествують світло і доброта!». Ефективною виявилася методика «Грані доброти». Заздалегідь підготовлений куб, на кожній грані якого написано завдання. Учні по черзі підкидають його і відповідають на те, що випало («Кого в класі ти назвеш добрим?», «Розкажи про добрі вчинки одного з однокласників», «Пригадай, кого ти нещодавно образив. Знайди спосіб вибачитися», «Розкажи, який добрий вчинок ти здійснив», «Зроби комплімент сусідові по парті», «Чи вважаєш ти себе доброю людиною і чому?»). Інтерактивний прийом «акваріум» передбачав поділ учнів на три групи, які в процесі дискусії обговорюють питання, по черзі займаючи центр кола. Всі висловлюють міркування. Важливо дійти спільної думки і зробити висновок. (Наприклад: «Яких людей більше – добрих чи злих?», «Чи зустрічали ви добрих людей? Назвіть їх», «Чи вмiєте ви бути добрими?»). Метод ПРЕС ми використовували під час обговорення дискусійних питань. Алгоритм технології його використання передбачає отримання навиків формулювання і доведення власної думки (Наприклад, «З кого починається добро?»): 1) Позиція: Я вважаю, що... 2) Обґрунтування: ... тому що... (назвіть причину вашої впевненості в цьому). 3) Приклад... наприклад... (наведіть факти, що демонструють ваші припущення). 4) Висновки: Отже, я вважаю... (Узагальніть власну думку, зробіть висновок, дайте поради). Інтерактивна вправа «Асоціативний куш» як виховний прийом використовувалася нами на етапі актуалізації чи рефлексії в процесі колективних творчих справ на гуманістичну тематику. На дошці (плакаті) в центрі пишеться головне поняття, а навколо – вислови, фрази чи слова, що асоціюються з темою. Потім між ними встановлюються зв'язки, виділяються аспекти, до яких потрібна додаткова інформація. Далі підводяться підсумки щодо обговорюваної проблеми. «Аукціон» прислів'їв про добро («Хто людям добра бажає, той і собі має». «Світ не без добрих людей». «Життя дається людині на добрі справи...»). Одна із груп презентує прислів'я, інша – пояснює їх значення. Наприкінці робиться висновок: «Пояснюючи сутність прислів'я, ви не називали особи, з якої починається добро, але щоразу про неї говорили. Тож поміркуйте і дайте відповідь на питання «З кого починається добро?» [11]. Гра «Галевина доброти» передбачає розміщення на партах квітів різних кольорів, що символізують риси характеру (червона – доброта, жовта – совість, рожева – чесність, синя – справедливість). Завдання: обрати найважливішу рису характеру, яка вам імпонує і прикріпити до стебла. На галевині з'являються переважно червоні квіти. Учитель завершує: «Яку назву ми їй дамо?» – «Галевина доброти» – Тож нехай над нею світить «Сонце доброти».

Ми використовували також таку форму виховної роботи, як «Ток-шоу» (розмовне шоу) чи «Уявна телепередача». Це інтерактивні програми, в яких один або декілька учасників, чи фахівці відповідного профілю ведуть обговорення запропонованих ведучим тем. Як правило, при цьому присутні глядачі, гості є активними учасниками. Їм надається можливість задавати питання, висловлювати думки. Залежно від питання, яке виноситься на обговорення, запрошують також експертів – людей, в житті яких були подібні ситуації. Головне, щоб спілкування учасників з аудиторією було інтерактивним, діалогічним, енергійним, цікавим. Нами також були використані ігри тренувального характеру (ігри-вправи), ігри-інсценізації (ігри-імітації, соціодрама), ігри-змагання, ігрове проектування, комплексні ділові ігри (розв'язання кейс-стаді) з елементами імпровізації, командної роботи, «ажурна пилка», «кейс-метод», «велике коло», «шкала думок», ігрові методики за програмою соціально-психологічного тренінгу, «інформаційний лабіринт», філософський стіл, відкриту кафедру, тематичний діалог, вправи-енергізатори. Серед неігрових імітаційних використовувався метод моральних ситуацій: проблемної широкоформатної, мікроситуації, ситуації-ілюстрації, проблемної (розв'язання ситуаційного завдання), ситуації-інциденту, моделювання розвивально-виховних ситуацій. Вся виховна робота з учнями проходила нами у різноманітних формах, з використанням нетрадиційних методів, інтерактивних методик і прийомів, тематика якої була пронизана гуманістичним змістом, необхідністю формування толерантних взаємовідносин, виховання ціннісного ставлення до людини.

У процесі експериментальної діяльності ми прагнули до розумного балансу у використанні різних технологічних моделей (кооперованої, інформаційної, особистісно зорієнтованої, родинного виховання), покликаних створити сприятливі умови для самореалізації особистості і морального розвитку учнів [11].

Такий підхід не лише дозволяє значно посилити та оптимізувати їхні психолого-педагогічні можливості морального розвитку, а й гарантує формування в навчальному закладі вагомого фактора особистісного прогресу вихованців – особливого гуманістичного, суб'єктно-розвивального середовища, що передбачає: переконливу мотивацію навчальної та громадської активності учнів; проблемно-креативну спрямованість, емоційну насиченість та інтерактивну організацію діяльності; набуття знань, умінь і навичок як самостійного, так і колективного пошуку, постійну актуалізацію їх застосування, формування нового досвіду; орієнтацію на особистий і колективний успіх, розвиток необхідних гуманістичних якостей. Особливості форм, які обиралися для здійснення виховної роботи, визначаються характером протікання процесу засвоєння школярами гуманістичних цінностей, формування в них соціального досвіду. Оскільки учителю з метою виховання ціннісного ставлення до людини як соціальної якості, природа якої ідеальна, складно безпосередньо на неї впливати, він змушений виходити за межі психічного, індивідуального, звертатися до об'єктів і процесів навколишнього середовища. Оскільки привласнюються не об'єкти – матеріальні носії соціальних цінностей, а взаємовідношення, що в них закодовані, або які складаються між людьми; і вихователь намагається змоделювати саме потрібні йому взаємини (відповідно до виховних завдань), то стає зрозумілим, що практичні моделі виховних справ обов'язково повинні передбачати наявність не окремих людей, а групи чи колективу. Тому можливі варіанти використання форм виховної роботи: колективні (для всієї школи чи класу), групові (учні одного чи декількох класів), індивідуальні. Значної ваги в системі виховної роботи школи за нашою програмою ми надавали *спільній колективній діяльності*, передбачали реальну співпрацю вихованців з дорослими й однолітками. Тому в нашій моделі передбачено, що розвиток у школярів ціннісного ставлення до людини відбувається в процесі гуманістичних взаємовідносин у педагогічно організованій соціально актуальній діяльності вихованців. За умови активної участі в колективних творчих справах (КТС), формується практично-діяльнісний особистісний колектив за визначенням І. Беґа [1].

Методика КТС – це спосіб організації колективу, за якого вихованці та дорослі, як творці спільної справи, планують свою діяльність через накопичення, осмислення та вибір думок, припущень, ідей кожного, формують дружні стосунки поваги, взаєморозуміння і турботи. Взаємодія з іншими зумовлює спільність емоційних переживань, а зміна позицій в діяльності формує у школяра ставлення до інших, від безпосередніх проявів емоційної чуйності (таких як страждання від неприємностей, проблем і почуття емоційного задоволення і радощів за досягнення чи успіхи інших), яке поступово перетворюється на опосередковані моральними нормами акти співучасті, допомоги й підтримки в спільній діяльності. У подальшому такий досвід відіграватиме помітну роль у формуванні усвідомленого ціннісного ставлення до людини, як інтегрованої моральної якості вихованої особистості. Принципи методики колективної творчої діяльності (КТД): добровільність, мажорність у спілкуванні, право вихованця на помилку, свободу вибору, власну точку зору; поєднання колективного та індивідуального виховання; пріоритет етичних цінностей над інформативністю (головні орієнтири: доброта, любов, працьовитість, совість, гідність.); перетворення школи Знання в школу Виховання. Основні переваги методики КТД пов'язані з соціальною спрямованістю діяльності (особлива увага приділяється особам, які потребують допомоги (літні люди, інваліди), утвердженням соціальної, моральної справедливості, що забезпечує участь вихованця у створенні умов, за яких формується його громадянська позиція); турботливими стосунками (добррозичливі, щирі, демократичні взаємини сприяють виникненню інтересу до спільної діяльності. Вони не заперечують вимогливості, але змінюють її характер: вимоги висуває не педагог, а спільна справа. Отже, здійснюється підготовка вихованців до майбутньої діяльності, що орієнтує на поліпшення свого мікросередовища; поділом учасників на міні-колективи (творчі групи, екіпажі, бригади, ланки). Така двоступенева організація діяльності сприяє залученню до планування, виконання й аналізу діяльності всіх членів колективу; колективними творчими справами є формою організації колективної творчої діяльності, а також основним виховним засобом; чергуванням творчих доручень; різноманітністю діяльності. Методика КТД – особистісно орієнтована, бо кожному знайдеться справа до душі, яку вона може організувати, зробити краще, ніж інші. Сьогодні учень керує, організовує, творить спільно з іншими зацікавленими людьми. Завтра ж, він з такою самою зацікавленістю візьме участь у новій колективній творчій справі, але вже в ролі виконавця. КТД – методика людяності, діяльності, творчості. Справа є колективною, оскільки її задумують, планують, готують, реалізують, оцінюють спільно вихованці та учителі.

Вони разом здійснюють пошук найкращих шляхів виконання життєво важливих завдань. Така діяльність, крім того, *є творчою*, бо її не можна організувати відповідно до певної догми чи шаблону, слід завжди обирати різні варіанти її проведення, виявляти нові можливості учнів, бо ці заходи є частиною їхнього життя. КТС цінна тим, що кожний має доручення, певну роль і відповідає за окрему ділянку в її підготовці. Форм КТС багато. На сьогодні їх відомо понад 500. Кожна націлена на збудження позитивних емоцій і почуттів, забезпечення успіху. Тому, кожна справа чи захід дозволяє членам колективу спробувати себе, здолати власну невпевненість, невміння, незнання, труднощі, зламати бар'єр комплексів, відчути свою важливість для інших. Завдання класного керівника вбачаються в тому, щоб спрямувати КТС на збагачення колективу і особистості соціально цінним досвідом, на удосконалення кращих людських якостей, потреб і відносин, відчуття своєї корисності для інших.

Алгоритм технології колективних творчих справ представлений шістьма стадіями:

1. Попередня робота. Цей етап охоплює визначення ролі КТС в житті колективу, формулювання виховної мети, обмірковування варіантів роботи й настановчої (стартової) бесіди, можливості залучення однодумців. Розмова відбувається на рівних. Її тон доброзичливий, товариський, зацікавлений. Думки не нав'язують і не диктують. (Попередня анкета, запитальник, стартові збори, «жива анкета», «чарівна скринька»).

2. Колективне планування. Що корисного зробимо разом? Для кого? Хто буде виконувати? Коли? Де? Як? Що для цього потрібно? Які результати отримаємо? Як відзначимо кращих? Його метою є колективне уточнення мети діяльності колективу, пошук, аналіз та узагальнення інформації, визначення завдань, з огляду на їх корисність та посильність щодо виконання. Далі з'ясовують, хто виконуватиме завдання – весь колектив, окремий міні-колектив чи зведена бригада добровольців; хто керуватиме – рада колективу, спеціальна рада з представників міні-колективів чи командир зведеної бригади; де краще провести роботу; коли і як здійснити розподіл міні-колективів. Важливо, щоб на цьому етапі кожен висловив свою думку, обміркував пропозиції товаришів. Керівник резюмує пропозиції, формулює спільну думку. Крім загального збору-старту, можливі: конкурси на найкращу пропозицію щодо плану, проект справи, заповнення анкети пропозицій; «розвідка» справи; виготовлення газети – «блискавки» з пропозиціями до плану (для обговорення); аукціон ідей; організація скарбнички (фонду, «банку», «поштової скриньки») ідей та пропозицій; заповнення журналу-естафети; дискусія, захист проектів плану тощо. Поділ на групи: за інтересами, з використанням емблем, символів, кольорових жетонів. «Мозковий штурм», загальна дискусія, «Дерево ідей», експертна рада, «Банк ідей».

3. Колективна підготовка. Група, яка керує проведенням цієї колективної творчої справи, організовує безпосереднє виконання плану її підготовки підгрупами спільно з дорослими, батьками, шефами.

4. Реалізація КТС. Передбачає виконання наміченого плану, враховуючи зміни в ньому. Вихователі як керівники та основні учасники творчої справи створюють гарний настрій, надають бадьорості й упевненості у власних можливостях. Кожен учень може проявити себе, утвердитися в колективі, навчитися долати труднощі. Важливо, щоб ніхто не боявся невдач, щоб панувала доброзичлива атмосфера і творчий дух. (Поєднання групових (командних) та індивідуальних завдань, конкурсів. Підведення підсумків (нагороди, дипломи, значки, медалі, вимпели, сувеніри)).

5. Колективне обговорення. Підсумок КТС. Охоплює аналіз роботи в міні-колективах, де кожний висловлюється, що і завдяки чому вдалося зробити із запланованого, що варто використовувати надалі, перетворити в традицію, а від чого відмовитися. Узагальнені думки виносять на загальний збір, де формується колективна думка. Результати оголошуються під час збору-вогника, за допомогою анкети-оцінки із запитаннями: «Що більш за все сподобалось і чому?», «Чого вдалося навчитися?», «Чого і кого навчили самі?», «Що було добре?», «Що наступного разу треба зробити, щоб було краще?». Така колективна форма, як збір спонукає до аналізу помилок, вироблення загальної думки, формування традицій. Колективний аналіз проведеної роботи – обов'язкова складова методики КТС.

6. Післядія. Плани на майбутнє. Найближчі справи. Виконуються ті ухвали, що були прийняті на зборах колективу вихованців за результатами колективної творчої справи, розробляються нові справи чи зустрічі, вивчається інформація за темою, проводиться певна пошукова робота за конкретним напрямком. На завершення справи вихователі пропонують учням взятися за нові.

Наявність багатогранного колективного життя вихованців створює можливості для ефективної індивідуальної роботи і підтримки кожного, хто цього потребує. Діагностика результатів гуманістичного виховання передбачає визначення рівня громадської активності вихованців – інтегральний показник сформованості соціального досвіду, корисності для інших,

вихованості ціннісного ставлення до людини. Під такою активністю ми розуміємо внутрішню готовність і практичну здатність брати участь у соціальному творенні в різних людських спільнотах, в тих суспільно корисних благочинних справах, які спрямовані на підтримку і допомогу іншим. У процесі опитування учням пропонували дати письмову відповідь на запитання анкети-завдання, яка складається з двох частин.

Перша передбачала виявлення того, «Чи є в навколишньому світі місце для прикладання твоїх сил, енергії, знань? (потрібне підкреслити: так – ні). Якщо «так», то, що робиш чи збираєшся робити в найближчому майбутньому (записати конкретно і поширено): як людина – ..., як член сім'ї –..., як учень школи –..., як житель громади –..., як житель конкретного регіону –..., як громадянин України –..., як житель планети –...»

Друга частина складається із запитань: «Як би ти організував (вказати конкретно: проект, акцію, дискусію, святкове дійство, тощо в своєму класі (школі), якби тебе призначили відповідальним? Обов'язково назви етапи запропонованої справи». Аналіз відповідей на першу частину анкети-завдання, дав змогу шляхом підрахунку кількості учнів, які внесли пропозиції (назвали конкретні справи чи запропонували продуктивні думки), визначити, в яких саме людських спільнотах вихованці класу (школи) найкраще і найгірше «відчувають» своє місце і наскільки готові активно діяти. Для встановлення рівня внутрішньої готовності до соціального творення ми брали відношення середнього значення з пропозицій учнів стосовно усіх семи спільностей, які назвали конкретні справи чи висловили продуктивні ідеї, до загальної кількості учасників, охоплених анкетуванням, і виражали його у відсотках.

Якщо вважати, що кожна справа проводиться за шістьма етапами (за методикою колективних творчих справ) то, аналіз письмових відповідей на другу частину анкети-завдання, дав змогу зробити висновок про те, яка кількість вихованців «не відчуває» важливості окремих етапів. Для визначення практичної здатності вихованців до соціального творення в процесі гуманістичної діяльності ми визначали відношення кількості учнів, які представили найповніші описання справи (назвали два або три етапи одночасно) до загальної кількості учнів, охоплених анкетуванням, і подавали його у відсотках. Визначення рівня внутрішньої готовності вихованців до соціально корисної діяльності в розрізі кожної спільності, дає змогу визначити, в якій із них потрібно збільшити кількість і забезпечити можливість вправлення в соціально цінних благочинних справах. Оцінюючи рівень практичної здатності вихованців до гуманістичної діяльності, вихователь бачив, на яких саме етапах йому треба зосередити увагу учнів, як цілеспрямовано змодельовати структуру вправи чи діяльності. Результати анкетувань у вигляді таблиць або діаграм ми передавали класним керівникам.

В рамках розробленої концептуальної моделі ми застосовували поетапну методику використання гуманістичного потенціалу людинознавства в організованій нами виховній роботі з учнями основної школи. Зміст представлених нами етапів враховує результати діагностування особливостей ціннісно-мотиваційної сфери, виховання ціннісного ставлення до людини на різних вікових етапах розвитку особистості учнів основної школи. Методика включає п'ять етапів, кожен з яких виконує певну функцію і відіграє важливу роль у процесі виховання ціннісного ставлення до людини у школярів.

Перший – аналітичний, на якому були визначені базові цінності, засвоєння яких сприяє вихованню ціннісного ставлення до людини, здійснено аналіз програм спецкурсів, факультативів, дисциплін, виявлено гуманістичний, аксіологічний потенціал навчального матеріалу з людинознавства; проаналізовано і оцінено можливості виховного впливу школи, як відкритої системи.

Другий етап – діагностичний, на якому здійснювався аналіз ціннісних орієнтацій школярів, визначались базові гуманістичні цінності, які виступають у ролі «індикаторів», що дозволяють оцінити характер ціннісного самовизначення у формуванні ставлень. За відповідними методиками була здійснена діагностика складових ціннісного ставлення до людини в учнів 4–11-х кл. за когнітивним, емоційно-ціннісним і поведінковим критеріями. Аналіз рівня розвитку ціннісного ставлення до людини, стану гуманістичного виховання в загальноосвітній школі допомагає спланувати виховну діяльність.

Третій етап – підготовчий, спрямований на забезпечення педагогічних умов, технології формування гуманістичних ціннісних орієнтацій, методики і механізмів засвоєння базових гуманістичних цінностей учнів у навчально-виховному процесі з метою виховання ціннісного ставлення до людини. У процесі розробки власної моделі ми використовували елементи відомих педагогічних технологій: особистісно орієнтованих (діалог), персоніфікованого (індивідуального), інтегрованого, розвивального виховання, саморозвитку, успішної особистості, на основі системного підходу, проектних, співробітництва, колективних творчих справ, імітаційно-рольових, ігрових, тренінгів.

На *четвертому* етапі здійснюється впровадження моделі методичної системи виховання у школярів ціннісного ставлення до людини, реалізація всіх кроків розробленої технології виховання ціннісного ставлення до людини. Його зміст знаходить відображення в основних формах роботи з учнями: навчально-виховній, поза аудиторній, соціально-орієнтованій діяльності.

П'ятий етап – аналіз результатів процесу виховання ціннісного ставлення до людини на базі формування гуманістичних ціннісних орієнтацій учнів і його удосконалення шляхом внесення змін до компонентів виховної системи. На цьому етапі відбувається аналіз ефективності виховного процесу. Ми здійснювали моніторинг рівня сформованості моральної свідомості вихованців і коригування на основі отриманих даних окремих ланок виховного процесу. Знання критеріїв і рівнів сформованості базових гуманістичних цінностей дозволяє об'єктивно оцінити ступінь оволодіння ними, своєчасно виявити недоліки використовуваної нами методики виховання у школярів ціннісного ставлення до людини і внести необхідні корективи до роботи учителів.

На підставі виділених критеріїв оцінюється рівень моральної зрілості учнів. Якщо ціннісне ставлення до людини сформоване на рівні самосвідомості та гуманістичної орієнтації, то можна говорити про моральне самовизначення вихованців. Якщо ж орієнтації учнівської молоді на гуманістичні цінності відповідають низькому чи елементарному рівням, то потрібно внести зміни в компоненти виховної системи (зміст, форми, методи, засоби). На п'ятому етапі ми організували колективне обговорення учасників експериментальної програми (у вигляді семінарів, диспутів, конференцій); колективне планування подальшої виховної діяльності, налагодження взаємодії навчальних закладів із соціальним середовищем на оптимальному рівні (у нас це модель відкритої школи), використовуючи виховні можливості громади; участь учнів у суспільно значущій діяльності.

Після коригування педагогічних умов виховання ціннісного ставлення до людини здійснюється повторна діагностика рівня його сформованості у школярів. У разі потреби проводиться подальша корекція педагогічних умов і змісту виховної роботи з учнями (навчально-виховної, позакласної і позашкільної). Така методика відповідає логіці проектування адаптивної виховної системи, головний принцип якої полягає в її постійному розвитку за рахунок таких змін, які містять у собі новизну щодо цілей, змісту, форм, методів, технологій. В іншому разі процес формалізується і стає неефективним з погляду відповідності результатів запланованим цілям. Зазначена методика реалізовувалась у процесі вивчення людинознавства (дисципліни, спецкурси, позаурочні заняття, що містять матеріал, який сприяє розширенню і збагаченню морально-етичного досвіду взаємодії учнів з іншими людьми; гурткової роботи, тренінгів, виховних годин), що стимулює їхню гуманну поведінку, толерантні взаємини шляхом активного «проживання» ситуацій морального вибору. Під час такої роботи ефективним виявилось проведення анкетування з проблем гуманістичних ціннісних орієнтацій учнів, їхнє розуміння таких феноменів як моральність, базові гуманістичні цінності, ціннісне ставлення до людини, а також уявлень про такі поняття, як моральний обов'язок, відповідальність, активна громадянська позиція. Виявлення рівня вихованості ціннісного ставлення до людини на перших етапах експериментальної роботи дало змогу на основі розробленої моделі враховувати особливості окремих груп учнів під час складання програми її реалізації. Зважаючи на те, що така робота з вихованцями має пропедевтичний характер, доцільніше обмежитися формуванням загального уявлення про ціннісне ставлення до людини як інтегровану якість особистості в контексті моральної культури особистості. При цьому було з'ясовано, що більшість учнів (80%) виявляє зацікавлене ставлення до проблем людини, в цілому людинознавства, і бере активну участь у дискусійному обговоренні проблем морального становлення особистості; долучається до благочинності, практичних дій у підтримці слабшого, допомоги іншим, що в цілому сприяє розвитку суспільства, на базі гуманістичних вартостей і ціннісного ставлення до людини. Для того, щоб розроблена виховна система не залишилась мертвою схемою, не припиняла свого існування було запропоновано механізм її постійного самовідтворення й удосконалення. Роль такого механізму виконувала система управління творчою групою педагогів-вихователів і співпраця з учнівським самоврядуванням. У навчально-виховній роботі, як педагоги, велику увагу ми приділяли вивченню гуманістичних ідей в рамках найважливіших концепцій і теорій розвитку особистості; моральному вихованню, його динаміці і тенденціям в умовах сьогодення; цілям, змісту, формам і методам гуманістичного виховання в сучасній школі; визначенню ролі і місця ціннісного ставлення до людини в цілісному виховному процесі; критеріям і показникам ефективності гуманістичного виховання; формуванню на основі вивчення ідей різних наукових шкіл в галузі морального виховання власної позиції. Отже, опора на провідні концептуальні положення педагогіки співпраці допомогла нам розробити власну систему роботи й створити модель виховання в учнів ціннісного ставлення до людини, навичок гуманістичної конструктивної міжособистісної взаємодії.

З метою залучення кожного учасника експерименту до активної практичної діяльності, спрямованої на досягнення спільної мети, турботу про свій колектив та один про одного, формування в молодих людей навичок співпраці, ми керувалися технологією колективного творчого виховання.

Експериментальна робота за цією методикою показала, що атмосфера доброзичливої підтримки, можливість засвоювати навички гуманної поведінки позитивно впливають на результативність і самооцінку учнів, причому значно поліпшуються й самі міжособистісні стосунки. Виховання в співпраці розвиває в учнів дух колективізму і ціннісне ставлення до людини. На основі аналізу ситуації, пов'язаної з проблемами в моральному розвитку школярів, а відтак – у гуманістичному вихованні, що здійснюється в закладах загальної середньої освіти (зміна пріоритетів, парадигм, ціннісних орієнтацій) важливим було завдання пошуку оптимальних шляхів організації педагогічної діяльності. В нашому дослідженні це стосується розробки методики оптимізації процесу формування ціннісного ставлення до людини, від чого залежить ефективність протікання всього процесу гуманістичного виховання учнівської молоді. Оптимізація освітнього процесу є «неперехідною загальною інновацією, що стосується педагогічної системи в цілому» [9, с. 13].

Розуміння того, що оптимальним є процес, що відповідає водночас таким критеріям:

а) зміст, структура й логіка його функціонування забезпечують ефективне і якісне розв'язання завдань виховання й розвитку школярів відповідно державних програмних вимог на рівні максимальних можливостей кожного учня;

б) досягнення поставленої мети без порушення норм витрат часу, що запобігає фактам перевтоми вихованців і вчителів.

Методологічною основою оптимізації виступає системний підхід, що вимагає розгляду всіх компонентів виховного процесу в єдності закономірних взаємозв'язків, опору на загальну теорію управління складними динамічними системами. Оптимізація ґрунтується на філософській категорії міри і виступає проти абсолютизації тих чи інших компонентів педагогічної системи, завищення або заниження темпів діяльності, її складності і т. ін. та вимагає вибору саме оптимальної міри їх застосування. Головними мотивами пошуку нами оптимальної для виховання у школярів ціннісного ставлення до людини гуманістичної технології в закладі загальної середньої освіти стали: *по-перше*, становлення та удосконалення національної системи освіти, для якої характерні такі домінуючі тенденції: а) відродження національної самосвідомості, української культури, мови, виховання громадянина-патріота, врахування ментальності нашого народу; б) прагнення до інтеграції у світове співтовариство, співіснування з іншими народами на основі принципів толерантності; *по-друге*, нова філософія виховання (зміна пріоритетів, парадигм, ціннісних орієнтацій); *по-третє*, створення системи оптимально доцільного й ефективного, поетапного виховання ціннісного ставлення до людини в учнів різних вікових категорій. Її вибір відкриває можливості для морального розвитку особистості школяра на базі гуманістичних цінностей, започатковує умови та мотивацію самовдосконалення. Набуття учнями умінь та навичок системного саморозвитку та особистісної самореалізації, що має чітко окреслений соціальний вимір, становить сьогодні основний зміст розвивального навчання і гуманістичного виховання в загальноосвітній школі [9, с. 16].

Ми визначили фактори, що оптимізують процес саморозвитку та суспільно-цінної самореалізації особистості, а отже й гуманістичного виховання. Це збагачення ефективної мотиваційної сфери морального зростання; оволодіння системою теоретичних знань у сфері людинознавства, умінь, навичок кооперованого навчання, командної роботи, методикою самостійного та колективного пошуку; моделювання виховного середовища в проєктивних технологіях роботи, гуманізація взаємовідносин в освітньому просторі.

Заклад освіти сьогодні – це школа культури життєвого самовизначення. Він сприяє прилученню учня до контексту сучасної культури, допомагає йому стати стратегом життя, гідного людини. У вихованців формується розуміння того, що навчитися жити – означає виробити власну гуманістичну позицію, світогляд, ціннісне ставлення до себе та інших. Обрані форми, методи і виховні технології, спрямовані на допомогу учневі в складанні життєвої програми, проєкту (власне проєктування майбутнього), дозволяють пізнати себе (самопізнання), оцінювати (самооцінка), визначити життєве кредо, мету (розуміння цілей і життєвої стратегії), здійснювати самоаналіз (рефлексію), і, звичайно, планувати діяльність задля досягнень для свого майбуття, формувати готовність робити відповідальний життєвий вибір. Адже, як зазначається в класичній педагогіці, де немає ланцюжка самостійно пройдених учнями шести етапів: мета – мотив – дія – засіб – результат – оцінка (до цього слід додати ще рефлексію, що є обов'язковою на кожному з них), там немає освітньої діяльності, тобто – активності, спрямованої на досягнення особистісно або громадсько значущого результату.

Засобом оптимізації гуманістичного виховання ми вважаємо дотримання чіткої послідовності на шляху формування самодостатньої особистості. За нашою програмою це – самопізнання (5 кл.): вивчи себе (це цікаво, корисно); відкрий себе (це актуально, неважно); зрозумій себе (це важливо й необхідно).

Саморозвиток (6 кл.): навчи себе (працювати, думати, аналізувати); організуй себе (свою працю, дозвілля, свій час); створи себе (неповторний образ, індивідуальність).

Самовираження (7 кл.): прояви себе (у навчанні, активній участі в соціально орієнтованій діяльності, громадській роботі, праці); зарекомендуй себе (серед однокласників, однолітків, в загальношкільному колективі); покажи себе (в школі, вдома, на вулиці).

Самоконтроль (8 кл.): завжди контролюй (свої слова, емоції, дії, бажання).

Самооцінка (9 кл.): оцінка особистістю самої себе (мотивів, якостей та місця серед інших людей).

Самовдосконалення (10 кл.): відшліфуйте моральні та духовні якості, розставляйте гуманістичні пріоритети у всіх видах діяльності; тренуйте силу волі, виховуйте характер; розвивайте природні задатки, підвищуйте рівень інтелекту, зміцнюйте фізичний розвиток, цінують і дбайте про своє життя.

Самоактуалізація, самореалізація (11 кл.) – прагнення до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, оволодіння діяльністю не лише заради власного задоволення потреб, а й самовідданої праці на благо інших людей (суспільства).

Було виявлено, що характер ставлення особистості до соціального довкілля змінюється з віком. Якщо на початковому етапі навчання дитина оволодіває елементарним умінням та навичками підтримки й збереження міжособистісної злагоди, орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального авторитету, то в підлітковому віці посилюється цінність дружби з однолітками, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються суспільні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення до людей як регулятор поведінки.

В юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки, розвиваються мотиви самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою, зростає роль самостійних форм діяльності: формується суспільна активність. В «Основних орієнтирах виховання учнів 1–11-х класів» визначено, що ціннісне ставлення до людини виявляється в моральній активності особистості, прояві гуманістичних чеснот (справедливості, гідності, милосердя, толерантності, доброзичливості, готовності допомогти іншим, добросовісності, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти виявам несправедливості, жорстокості). А показником моральної вихованості особистості виступає єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції. Оскільки слово «дія» охоплює всі види активності, кращою назвою для школи майбутнього буде – школа дії. Педагогічна проблема дії могла б об'єднати всіх реформаторів і мала б привести їх до розв'язання спільними зусиллями основного питання освіти і виховання (В. Лай). На його думку, завдання закладу освіти полягає в створенні для дитини простору, в якому вона могла б всебічно реагувати на дійсність. Школа має являти собою спільноту, яка моделює природне й соціальне середовище. Ми повинні домагатися, щоб виховання особистості здійснювалося в контексті сучасної їй культури, своєї родини, роду, народу, людства; щоб вона цю культуру могла засвоювати на благо собі та інших. Для цього можна використати якнайширший арсенал виховних засобів. До них відносимо усе те, що використовує індивід для засвоєння культурних надбань усього людського досвіду.

А це, можливо шляхом диференційованого використання видів діяльності, що забезпечують як засвоєння знань, так і їх використання. Досить поширеною є точка зору, що засобом виховання може бути будь-який об'єкт середовища, звичайно, крім нас самих: людину не можна використовувати в якості засобу. Ним може бути об'єкт середовища чи життєва ситуація, яка спеціально включається у виховний процес. Основними предметами праці у вихованні виступають моральні і естетичні почуття, знання, переконання, ідеали, характер, воля та інші якості і властивості особистості, які не сприймаються органами чуття. У вихованні засобом виступає діяльність учня. Формування якості особистості відбувається в результаті духовної роботи, «праці душі»: емоційного сприйняття, усвідомлення і формулювання висновків для себе, а не внаслідок безпосереднього впливу матеріальних предметів на органи чуттів. Учня виховує та діяльність, яка викликає в нього відповідні почуття і ставлення. У вихованні використовуються предмети, які оточують вихованця. Але не кожен із них може бути засобом. Вони включаються у виховний процес лише як елементи середовища існування і перетворюються в діяльності (зовнішній чи внутрішній, фізичній і духовній). Першим висловив думку про діяльність як засіб виховання К. Ушинський. Він наголошував на важливій її ролі в цьому процесі, впливові через усвідомлення на почуття й поведінку.

Серед усіх інших видів передусім педагог вказував на навчання, яке вважав найсильнішим виховним засобом за широтою, вимогами і правилами. До засобів він відносив працю і саме життя вихованця, його спілкування з педагогами, ровесниками та іншими людьми. А гру вважав дієвим засобом, що сприяє досягненню мети виховання. Отже, до засобів відносимо предмети, пристосування, дії, знання, за допомогою яких досягають поставленої мети. У педагогіці засоби виховання – це ті конкретні заходи чи форми виховної роботи (бесіди, збори, вечори), види діяльності учнів (заняття, гуртки, конкурси), а також предмети (картини, кінофільми), які використовуються в процесі реалізації того чи іншого методу. Засобами виховання можна вважати доцільно організовані методичні шляхи розв'язання виховних завдань. Ними можуть бути предмети, що використовуються у вихованні (наочність, навчальна література, книги, радіо, диски з відеозаписами, комп'ютерна техніка, телебачення), види діяльності (засоби мистецтва, живе слово учителя, ігри, громадська, соціально корисна, фізкультурно-спортивна робота, самодіяльність).

Особливої уваги заслуговує використання інформаційних технологій, як засобу виховання, що значно впливає на ефективність освітнього процесу [6]. Учні сьогодні активно використовують інформаційні комп'ютерні технології. Їхній віртуальний світ (через контакти в соціальних мережах; веб-сайти, комп'ютерні ігри) розширюється, наповнюється новими враженнями, почуттями. Головне завдання – педагогічно правильно спрямувати дитячий розум і цікавість, перетворити новітні технології в помічника морального розвитку особистості, яка ще тільки формується, наповнити його гуманістичним змістом. В експериментальних школах у виховних проектах епізодично застосовувались інноваційні форми і методи мультимедійного навчання, презентації, веб-квести, відео ілюстрації на окремих етапах реалізації колективних творчих справ, отримання знань морального змісту чи досвіду гуманістичних взаємин. Проте, ми зіткнулися з труднощами, пов'язаними в цілому зі створенням предметно-орієнтованих навчально-інформаційних середовищ, які дозволяють використовувати мультимедіа, системи гіпермедіа, електронні підручники; освоєнням засобів комунікації (комп'ютерної мережі, телефонного зв'язку для обміну інформацією); навчанням навичок «навігації» в інформаційному просторі. Щоб зрушити з місця, пом'якшити ситуацію, що склалася, ми рекомендували в експериментальних школах використовувати ІКТ за пропонуваними напрямками. По-перше, це створення сайту класу, в якому є сторінки кожного школяра, що містять: електронне портфоліо вихованця, особисту відеопрезентацію, учнівські презентації різноманітного характеру, дитячий електронний фотоальбом. По-друге, організувати роботу: класної відео-студії, електронної газети, фотостудії, які висвітлюють життя школярів на сайті. По-третє, Інтернет-дружба з паралельними класами і багато інших ідей.

Але наймогутнішим виховним засобом виховання є спілкування, взаємодія з іншими. Для індивіда воно є характерною потребою, основу якої складає базова органічна потреба будь-якого живого організму в діяльності. Оскільки людина істота суспільна, то її сутність реалізується і розвивається лише в громадській діяльності, основу будь-якого її виду складає спілкування з іншими. Воно виступає в ролі обміну інформацією, взаємодії в спільній діяльності (функціонально-рольовий аспект), сприйняття один одного людьми (особистісний – співпереживання, емоційний контакт, розуміння). Багатократне повторення дій в якості способу реагування на певні ситуації взаємовідносин з іншими сприяє їх закріпленню і перетворенні на звичні форми поведінки. Застосовуючи дії в напрямку їх ускладнення й удосконалення, людина змінює себе: оволодіваючи звуками, словами, дитина розвиває мову, і разом з тим – мислення; вона поступово розширює коло спілкування від тих, хто її слухає і прислухається, і хто має до неї інше ставлення, переконуючи у важливості своїх цінностей, необхідності поважати її власну гідність, як і будь-кого іншого. Вона виховує в собі сміливість, настирливість, уміння переконувати та інші якості особистості; реалізує себе в міжособистісних відносинах. За допомогою спілкування людина здійснює інтеріоризацію зовнішніх дій і екстеріоризацію свого внутрішнього життя. Воно виступає обов'язковою умовою оволодіння знаннями, формування емоційного відгуку на дійсність і визначення в ній власної поведінки. Співпраця з учнем і організація його спілкування з іншими дозволяє учителю цілеспрямовано впливати на його предметну, розумову, емоційно-душевну діяльність. Тим самим спілкування перетворюється на засіб виховання, стає педагогічним. Виділяємо матеріально-практичний, інформаційно-духовний і практично-духовний види педагогічного спілкування. Особливістю такого спілкування є те, що вихователь впливає на особистість в цілому, на формування якостей у власній діяльності, спрямовуючи процес відповідним чином, змінюючи ситуацію. А також воно обов'язково носить виховний характер і передбачає розв'язання педагогічних завдань.

Важливим є його опосередкований вплив, коли учитель організовує діяльність і спрямовує зусилля не на вихованця, навіть за умови прямого контакту, а на те, що той має засвоїти, на якості, які повинен сформувати, на цінності, в яких має певним чином орієнтуватися. Слід врахувати і той факт, що він виступає не лише в якості самостійного виду діяльності, а обов'язковою складовою інших її видів (навчання, гри, праці). Всі вони мають суспільний характер: здійснюються чи для інших, чи разом з людьми; або, залежно від думки, волі, умов, які створюються ними.

Шанобливе ставлення до людини виступає важливим фактором конструктивного спілкування. Основними джерелами знань Й. Герbart вважав досвід і спілкування; а корінними станами душі – розуміння й почуття причетності. Провідним завданням гуманістичного виховання є навчання жити разом, вимога керуватися ціннісним ставленням до людини, демократичними принципами і толерантністю. А для цього необхідно: розуміти іншого і відчувати взаємозалежність, усвідомлювати чужі проблеми і погляди; сприймати інакші моделі життя, володіти навиками співіснування; знати і цінувати інші культури; уміти вести зацікавлений діалог; сприяти взаєморозумінню з учасниками взаємодії, виробленню відповідних норм і правил спільного життя. Сьогодні ми знаходимо різні трактування: метод виховання як спосіб впливу на свідомість, почуття, волю, поведінку і систему відносин учня. Методи виховання – сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей для розвитку мотиваційної сфери, формування потреб, свідомості вихованців з метою вироблення навиків і звичок поведінки, а також для її корекції й удосконалення.

Педагогіка суспільства тоталітарної свідомості і авторитарного управління з її розумінням виховання як акту насильного програмування особистості виділяла чотири групи методів, де головною діючою особою виступав педагог. Його виховна методика ґрунтувалася на методичних рекомендаціях, керівних документах уряду. В ній не бралися до уваги індивідуальність кожного учня, його природні й генетичні схильності, соціальне оточення та інші фактори, які впливають на становлення особистості. Група організаційно-поведінкових методів (прибирання в класі, чергування) орієнтувалася на виховання дисципліни, слухняності й відповідальності за доручену справу. Група методів емоційного стимулювання (чи заохочення та покарання) вже за своєю назвою розглядалася як свого роду допоміжна (стимулювання) і містила такі методи і прийоми, як оголошення подяки, вручення почесної грамоти. Однак в практиці виховання ця група методів часто проявлялась з іншого боку – покарання за якісь ганебні вчинки і діяння. До речі, у вихованні, наприклад, відповідальності за доручену справу велике значення відігравав страх покарання за невиконане доручення. Група методів самовиховання являла собою методи пригнічення установок і дій, які офіційно визнавалися неправильними, і їх сутність полягала в тому, щоб змусити дитину боротися з собою і викорінювати свої недоліки. Слід відзначити, що формалізм, характерний для всієї соціальної системи, найбільш наочно проявлявся в школі і у вихованні загалом. Тому вся методична виховна система тогочасної освіти була консервативною, громіздкою, формальною за своєю сутністю і за формами, і як підсумок, не приносила очевидних позитивних результатів, не враховуючи солідні ідеологічні установки морального змісту про те, що таке добре і що погано. Поняття самого методу повинно бути тісно пов'язане з уже відомими факторами виховання, які об'єктивно, тобто поза бажаннями і переконаннями педагога, впливають на світогляд і поведінку учнів. Фактор соціального середовища визначає метод організованої взаємодії дітей з середовищем. Сюди органічно увійдуть різноманітні колективні творчі справи, проекти, експедиції, дискусії, обговорення. Важливе осмислення вихованцями сутності, змісту, характеру, способів їх взаємодії з соціумом і ті підсумки, і висновки, які вони зроблять. Фактор власної активності людини визначає метод організації середовища виховної діяльності. Коли середовище створене, а це може бути година класного керівника, урок, вечір відпочинку, слід подбати, щоб кожен вихованець був залучений до діяльності, яка б дозволяла йому взяти посильну участь, проявити активність, по суті, в тому, що буде розвивати в ньому певні особистісні риси. Але його діяльність, як і результат, повинні обов'язково супроводжуватися позитивними емоціями. Фактор зворотного оціночного впливу дорослих на дитину визначає метод емоційно-когнітивного осмислення власної діяльності. Тут відбувається не лише оцінка діяльності дитини педагогом чи авторитетним дорослим, а й самооцінка. Найбільш ефективним способом оцінити те, що відбувається виступає рефлексія – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Це роздуми людини про те, що відбувається в його свідомості. Організація рефлексії у вихованців означає прояв їхнього індивідуалізованого сприйняття і розуміння світу, що його оточує і свого місця в ньому.

Ми уявляли, що модель методики оптимізації процесу виховання ціннісного ставлення до людини базується на цілісному підході і розглядали її як алгоритм просування від випадково-ситуативного прояву гуманістичних рис особистості, через визнання можливих дружніх стосунків, які пропонуються учителем, до доброзичливих взаємин у малій групі, від них – до розвитку ціннісного ставлення до людини, яке виходить за її межі, готовність до самовдосконалення. Адже, загально відомим є факт, що «рушійними силами виховного процесу є протиріччя набутого досвіду поведінки та нових потреб в ній, потреб в поведінці та можливостей і способів їх задоволення», а це спонукає особистість до удосконалення.

Експериментальна робота за логікою концепції нашого дослідження включала в себе: формування уявлень вихованця про себе як про унікальну, неповторну, самоцінну особистість; розвиток уявлень про інших людей на основі співставлення себе з ними, виділення схожості і відмінностей; повідомлення знань про оточуючий світ у відповідності з експериментальною програмою (особливості культури, побуту, укладу, сімейного життя); виховання активної життєвої позиції, яка базувалася б на принципах гуманізму.

Щоб оптимізувати цей процес, ми використовували кращі вітчизняні і зарубіжні напрацювання.

По-перше, – це мультикультуралізм, що передбачає опору на комплекс ідей, цінностей і дій, які сприяють рівноправному і взаємовигідному співіснуванню на одній території людей, представників різних культур, етнічних та соціальних груп. В практичному плані це означає вироблення спільних правил і норм взаємодії в єдиному економічному, правовому й соціальному полі. Реалізація цього завдання і полягає у вихованні в школярів ціннісного ставлення до людини, на основі чого в них формується соціальна компетентність, складовими якої є: знання й уміння до організації партнерських взаємин. З метою розв'язання цього завдання ми проводили тренінг «Ми різні, але ми рівні», що являв собою уявну міжкультурну подорож, досвід участі в якій сприяв виробленню навиків адаптації особистості в оточуючому світі, розумінні єдності людства і розмаїтості культур; переконань в необхідності опори на гуманістичні цінності в будь-яких видах спільної діяльності.

По-друге, керувалися принципом синергізму, що передбачає об'єднання зусиль навколо проблеми оптимізації гуманістичного виховання молоді. Адже розуміння синергетики як «науково-філософського принципу, згідно з яким природа, суспільство, економічні процеси розглядаються в якості самоорганізованої комплексної системи переходу складних систем із невпорядкованого стану у впорядкований», сприяє в розкритті таких зв'язків між окремими елементами, при яких їхня сумарна дія в рамках системи перевищує просту сумарну дію ефектів кожної окремо взятої складової. При реалізації ідеї синергізму передбачається спільна діяльність, спрямована на об'єднання прагматиків і романтиків у розумінні проблем формування у кожного гуманістичної самосвідомості. Необхідність постановки цих завдань демонструє складність реалізації виховання ціннісного ставлення до людини на практиці у зв'язку з поєднанням несумісного. Визначеність у цій проблемі, яка торкається сфери цінностей, цілей, сенсу людського буття, стратегії життєдіяльності, покликана слугувати базовим орієнтиром для вироблення програми дій різних сфер суспільного й особистісного розвитку.

По-третє, важливим принципом виховання у школярів ціннісного ставлення до людини став пошук альтернативної етики, змістом якої є заохочення прагнення до цілісності та інтегрованості особистості. В цьому контексті перед вихованцем, в першу чергу, постає проблема прийняття своїх негативних властивостей. Така позиція означає не лише витіснення небажаних характеристик власного «Я», а прийняття докільця і себе в проявах позитивного й негативного, звичного і незвичного, розуміння унікальності й цінності кожного.

Четвертим принципом, як керівництвом до дії стала умова формування активної життєвої позиції у викоріненні зла, проявах боротьби проти насилля, жорстокості; формування норм гуманної поведінки і загальної установки на прийняття іншого, розвиток активної толерантності, що передбачає позитивну спрямованість, креативність, справедливість в оцінці себе та іншого, здатність контролювати свої вчинки в стосунках між людьми відповідно до формули: розуміння, прийняття, співпраця, партнерство.

Реалізація зазначених принципів, сприяла напрацюванню життєво необхідних соціальних навичок учнів, які дозволяють оволодіти складним мистецтвом жити в злагоді з собою та іншими: мова йде про вироблення умінь позитивної взаємодії, конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій, засвоєння способів успішної комунікації, формування соціальної адекватності й компетентності, психологічної стійкості, соціальної чутливості, здатності до емпатії, співчуття, співпереживання, корекції самооцінки, почуття власної гідності і поваги досягнень інших, аналіз і пізнання свого «Я» і «Я серед інших».

Зміст виховної діяльності в нашому дослідженні полягав: а) у розвитку уявлень учнів про себе як про унікальну, неповторну особистість; б) формуванні вихованцями ставлення до інших людей на основі співставлення себе з ними, виділення схожості і відмінностей; в) у оволодінні людинознавством, отриманні школярами знань про людину і світ, який її оточує, виявленні взаємозв'язків і залежностей відповідно до програми розробленого нами спецкурсу-гуртка «Людина – найвища цінність. Екологія людини», позакласної форми виховної роботи «Школа – майстерня гуманності»; г) вихованні ціннісного ставлення до людини, формуванні активної життєвої позиції, застосуванні базових гуманістичних цінностей в реальній поведінці.

В основі розробки ефективної методики організації виховної роботи в експериментальних школах за програмою дослідження лежали також ідеї кооперованої освіти учнів, співробітництва за допомогою дивертисивних захоплюючих засобів групової роботи. Вони ґрунтуються на новій філософії конструктивізму й постмодернізму, що виступає методологічною основою освітньої політики, «філософією людства ХХІ ст.» [9, с. 28].

Зміст розробленої методики зводиться до підготовки відповідальних за майбутнє цивілізації, а отже – гуманних, творчих, активних громадян, які шанують дивертисивність (різноманітність поглядів, культур, методів), діалог культур і спільні зусилля в пошуках істини, отриманні нових знань. Згідно цієї методики в основі технологій просвітницької і виховної роботи, що полягала в поширенні людинознавчих знань, формуванні гуманістичних цінностей, вихованні ціннісного ставлення до людини, які ми застосовували в експериментальних класах, лежали не лише коопероване навчання, методи критичної педагогіки, педагогічної антропології, аутентичної та етнічної бесіди, а й презентація проектів і використання багатьох інших активних, інноваційних форм і методів морального виховання особистості.

Головне – це використання можливостей партнерства, співробітництва, кооперованого навчання в засвоєнні основ людинознавства за допомогою дивертисивних засобів групової роботи, що ґрунтуються на взаємодопомозі учнів, кожний з яких зберігає свою власну ідентичність. Важливим є те, що в основі такої діяльності лежить міжособистісна суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Як тип комунікації в системі «педагог – учень» вона є інноваційним засобом удосконалення процесу формування й розвитку особистості в освітньо-виховному просторі, а її учасники розглядаються в контексті спільної діяльності, спрямованої на формування у школярів системи моральних знань, здатності до гуманної поведінки, творчого потенціалу, активної громадянської позиції. При цьому опосередковують взаємодію інтерактивні методи (певні кооперовані структури), що мають забезпечити умови ефективного процесу гуманістичного виховання. Кооперована діяльність має специфічну структуру (іншими словами, конкретний порядок, алгоритм дій).

Ми використовували як прості, так і складні кооперовані структури. У процесі упровадження будь-якої з них зміст змінюється, але процедура для залучення в цю діяльність вихованців залишається тією ж самою. Алгоритм методики кооперованої структури «Думай – Працюй у парі – Ділись думками» полягає в тому, що кожен її учасник розробляє і пропонує варіант (справи, ситуації, ідеї) іншим, з якими його обговорюють. Як відносно проста структура, що впроваджується досить легко і забезпечує ефективну взаємодію, вона зручна для проведення дискусії в процесі отримання нових знань. «Формулой – Обговорюй – Слухай – Створюй» – подібна до попередньої структура. Кожен особисто формулює своє бачення проблеми, проговорює її вголос (ділиться) та вислуховує точку зору інших. Всі разом відтворюють повну картину ситуації чи явища, або малюють перспективу за допомогою обговорення та уточнення. Для розгляду проблеми учні розраховуються за номерами (1 – 4), утворюють пари, по-двоє обговорюють питання конкретної теми. Кожна пара (в четвірках) слухає думки іншої, а тоді разом напрацьовують спільний варіант. Впровадження сфокусованих, короткочасних цільових розмов серед учнів, неформальних кооперованих навчально-виховних структур, таких, як «Думай – Працюй у парі – Ділись думками» та «Формулой – Обговорюй – Слухай – Створюй» дає можливість створити вже на початку дружні стосунки між вихованцями. Коли вони почнуть вчитися працювати спільно над більш складними колективними завданнями, ці неформальні структури можуть бути використані для полегшення групової взаємодії.

Основними елементами кооперованого навчання є позитивна взаємозалежність, особиста відповідальність, особистісна взаємодія, вироблення соціальних навичок, груповий процес [9, с. 29]. Спрощені його види представлені такими навчально-виховними структурами як «Думай – Працюй у парі – Обговорюй позиції», «Порівнюй позиції і переключайся», «Кольорове коло. Бесіда за круглим столом», «Навчання разом», «Внутрішнє (зовнішнє) коло», «3-х ступеневі інтерв'ю», «Чотирикутник». Більш складними видами були «Графіті», «Групові дослідження – проекти», Тести, Команди – Ігри – Турніри.

Розвиток кооперованих навичок та вмій для нас і для учнів виступав важливим завданням. При формуванні ціннісного ставлення до людини робота в команді, колективні творчі справи, сама групова діяльність, до яких ми залучали школярів, сприяли в оволодінні навичками взаємодії, партнерства, розуміння іншого. До названої групи кооперованих навичок відносимо три види: формувальні, функціональні й рольові. Формувальні – це початкові навички, передумова ефективного функціонування групи. Вони включають рух до кооперованих груп; перебування зі своєю групою; розмову тихим голосом; підтримка і сприяння кожному учаснику в його діяльності. Функціональними називають необхідні уміння групової роботи учнів.

Вони включають формулювання директив; висловлення підтримки та сприйняття ідей інших; прохання про допомогу й пояснення, коли в цьому виникає потреба; пропонування допомоги; передавання енергії групі, якщо вона починає втрачати робочий темп; уміння описувати почуття, особливо коли виникає проблема, яку необхідно розв'язати. До рольових відносять уміння, необхідні для виконання різних ролей: того учня, що підводить підсумки роботи; коректора, який перевіряє правильність зробленого; того, хто займається збиранням інформації та пояснень від членів групи; помічника, який допомагає іншим краще оволодіти матеріалом; експерта, який аналізує міркування, котрі обґрунтовують хід думок членів групи. Позитивне в кооперованому навчанні те, що така форма роботи згуртовує; змушує відчувати відповідальність за успіх товариша; відбувається обмін думками; досягається різносторонність бачення предмету дослідження. Робота в кооперованих групах дає змогу порівняти свої знання з досягненнями інших; виявити організаторські здібності; навчитися відповідальності. Умови успішної роботи кооперованої групи – це психологічна сумісність учасників; приблизно однакові інтелектуальні здібності; можливість відповідати не за вибором вчителя, а за рекомендацією групи. Коопероване навчання сприяє академічним досягненням, кращому сприйняттю учнями дивертисивних оточень, поліпшенню ставлення до школи, до інших людей, формуванню позитивної «Я» – концепції, виробленню навиків гуманістичного міжособистісного спілкування. Методика оптимізації процесу виховання ціннісного ставлення до людини, яку ми застосовували в експериментальній роботі з учнями, базувалася переважно на принципах інтерактивної взаємодії.

Вже на початку спільної роботи з учителями експериментальних шкіл ми зіткнулися з деякими труднощами. Не зважаючи на те, що термін «інтерактивна педагогіка» був запропонований німецьким ученим Г. Фріцом ще у 1975 році, не всі класні керівники, з якими ми працювали, розуміли її відмінність, хоча інтуїтивно відчували переваги. Розмірковуючи над лінгвістичним тлумаченням в іншомовних словниках цього терміну, спільними зусиллями було виявлено, що слова «інтерактивність», «інтерактив» англійського походження: *inter* – серед, *взаємо-*, *ac* – діяти, отже *interact* – взаємодіяти, сприяти, тобто – це взаємодія учнів, (що спочатку може відбуватися через бесіду, діалог), спрямована на організацію спільної діяльності. Дослівно, інтерактивним може бути названий метод, завдяки якому той, хто навчається, є учасником, який здійснює щось: говорить, управляє, моделює, малює, тобто не виступає лише в ролі слухача, спостерігача, а бере активну участь у тому, що відбувається. Сутність інтерактивного виховання полягає в активній взаємодії, співтворчості, колективній (груповій) співпраці, де учень і вихователь – суб'єкти виховного процесу, розуміють, чим займаються, рефлексують з приводу того, що знають, уміють, здійснюють. Педагог виступає організатором, консультантом, фасилітатором виховного процесу, ніколи не «замикає» його на собі. Інтерактивні методи ми називаємо способами цілеспрямованої міжсуб'єктної взаємодії учителя й учнів, яка відбувається з метою створення оптимальних умов для повноцінного розвитку. Ми визначили основні характеристики «інтерактиву», *по-перше*, як форми спеціальної пізнавальної діяльності; *по-друге*, навчально-виховний процес організовано так, що всі учасники мотивовані, заохочені до пізнавальної діяльності, мають змогу розуміти, рефлексувати з приводу того, що вони думають, знають; *по-третьє*, створена атмосфера доброзичливості, взаємопідтримки – форма кооперації та співпраці; *четверте* – коли використовується індивідуальна, парна, групова робота.

Взаємодія розуміється нами як безпосередня міжособистісна комунікація, найважливішою особливістю якої є здатність людини «приміряти на себе роль іншого», уявляти, як її сприймає партнер по спілкуванню або група, і відповідно інтерпретувати ситуацію та конструювати власні дії. Найважливіше – зв'язки між вихованцями, їхня співпраця. Жодний інший спосіб у вихованні не дає таких результатів активізації зусиль учнів. Як стверджують відомі фахівці в галузі кооперованої освіти Д. та Р. Джонсон разом з К. Смітом, що на відміну від інтерактивних методів роботи, такі широко вживані, традиційні форми сприймання і передачі інформації, як повідомлення чи лекція не викликають посиленої уваги та інтересу у всіх слухачів. А це значно знижує результативність і засвоєння представленого. Не всім потрібна однакова інформація. А також по-різному нею оволодівають.

Читання лекцій подобається лише тим, у кого провідним є слуховий канал сприйняття інформації. В нашому розумінні педагогічна взаємодія – це взаємообумовлена діяльність педагога й учнів, що забезпечує можливість впливу на протікання виховного процесу кожного із них. Це спільна робота, результати якої досягаються взаємними зусиллями учасників, що беруть на себе спільну відповідальність за реалізацію поставленої мети. Важливими атрибутами цього процесу нами були визначені: присутність в єдиному часі і просторі, що забезпечує можливість особистих контактів; наявність спільної мети, очікуваного результату діяльності, який відповідає інтересам усіх і сприяє реалізації їхніх потреб; планування, контроль, корекція і координація дій; розподіл учасниками єдиного процесу співпраці; виникнення міжособистісних взаємин.

Інтерактивні методи – це посилена педагогічна взаємодія, взаємовплив учасників виховного процесу через призму власної індивідуальності, особистого досвіду життєдіяльності. Це активна міжсуб'єктна комунікація вчителя й учнів (педагог – суб'єкт власної професійної діяльності – ставить у позицію суб'єкта виховання учня). Інтерактивна педагогічна взаємодія завжди характеризується високим ступенем інтенсивності спілкування її учасників, їхньої комунікації, обміну діяльністю, зміною її видів, форм і прийомів, цілеспрямованою рефлексією власної діяльності і взаємодії, що відбулася. Використання інтерактивних методів дозволяє реалізувати ідею співробітництва, навчає правилам людського співіснування, сприяє оздоровленню психологічного клімату, конструктивній взаємодії, створенню доброзичливої атмосфери. В цілому інтерактивну педагогічну взаємодію, використання інтерактивних методів ми спрямовували на зміну, удосконалення моделей поведінки й діяльності учасників виховного процесу. В ході багаторічної викладацької діяльності і порівняння різних методів виховання, в процесі аналізу відгуків учителів і осмислення результатів власної експериментальної роботи ми дійшли висновку, що саме інтерактивне навчання у виховній роботі є найефективнішим, допомагає учням стати іншими – вільними в спілкуванні, розкріпаченими, толерантними, оптимістично налаштованими, готовими до подолання життєвих труднощів і розуміння проблем інших людей, що поєднується з бажанням допомогти і підтримати. Воно сприяє в аналізі ситуацій, визначенні гуманістичної логіки допомоги слабшому, визначення демократичних засад життєвладштування. Крім того, в інтерактивному процесі відбувається не просто розгляд заданої моральної проблеми, а розгортається «саме життя», де учасники «проживають» конкретну подію, що спланована, структурована, сконцентрована. Все відбувається «тут і тепер», а не розтягнуто в часі. Далі все, про що йшлося, рефлексується і знаходить емоційний відгук у вихованців, на основі чого зароджуються і розвиваються благородні гуманістичні потреби, риси характеру (співчуття, милосердя, причетність до долі іншого, доброзичливість і турботливість, тобто складові, які конструюють ціннісне ставлення до людини). Аналіз виховної практики, спрямованої на широке впровадження інтерактивної взаємодії, дозволив визначити її провідні ознаки, серед яких в першу чергу можна назвати: діалог, полілог, мисленнева діяльність (поліфонія мислення), смислотворчість, міжсуб'єктні (суб'єкт–суб'єктні) відносини, свобода вибору, створення ситуації успіху, позитивність і оптимістичність оцінювання, рефлексія. Полілог (з грецької – багатоголосся). У виховному процесі його використання дає змогу почути голос кожного учасника педагогічної взаємодії. Використання інтерактивних методів роботи потребує багатостороннього типу комунікації, коли зв'язки виникають не тільки між учителем і учнями, а й між усіма школярами, а педагог – рівноправний учасник спільної діяльності. Створюються умови до широкого залучення до активної роботи кожного вихованця. У кожного є можливість поділитися своїми думками й почуттями в рамках певної теми, розповісти про враження, зробити висновки, вислухати не тільки викладача, а почути точку зору однокласника. Полілог – можливість мати свою індивідуальну точку зору з проблеми і здатність її висловити, причому думка, якою б вона не була, має право на існування. Ми відзначаємо, що його важливим аспектом є відмова від права на абсолютну істину і вчителя, і учнів, подолання конформізму в думках, що необхідно для продуктивної смислотворчості. Процес взаємодії між учнями на основі багатосторонньої комунікації може бути можливим, з одного боку, за умов опанування навичками міжособистісного спілкування (уміння слухати себе та інших, відтворювати те, що почуто, пояснювати, задавати питання); з іншого – коли вчитель змінює основи, на яких будується така взаємодія. Йдеться про застосування принципів кооперативності, кооперованого навчання. Побудова виховного процесу на засадах діалогу передбачає сприйняття учасниками спільної діяльності самих себе в якості рівних партнерів, суб'єктів взаємодії, визнання індивідуальності кожного, повага його особистості. Це ствердження чужого «Я» незалежно від думки про нього; право бути самим собою, виражати себе в діяльності, реалізувати свої потенції відповідно програми, за власною моделлю. Діалогічність спілкування вихователя й учнів передбачає їхнє уміння з повагою ставитись один до одного; взаємну допомогу при формуванні думки, власного бачення проблеми, пошуку шляхів її розв'язання.

Мисленнева діяльність як сутнісна ознака інтерактивних методів полягає в організації інтенсивної розумової діяльності учасників виховного процесу. Смыслотворчість виступає процесом усвідомленого створення (творіння, побудови) нових для себе значень, змісту предметів і явищ реальності в межах обговорюваної теми [3]. Вона передбачає сприйняття учасниками навчально-виховного процесу навколишньої дійсності через призму своєї індивідуальності, вираження власного ставлення до явищ і предметів життя, рефлексію значення з особистісних позицій, розуміння й уміння пояснити іншим роль явища, що аналізується, або процесу, події, ситуації, що розглядається. Результатом, продуктом смыслотворчості педагога й учнів є оновлене розуміння педагогічного процесу.

Свобода вибору вихованців та учителів полягає в усвідомленому регулюванні й активізації власної поведінки, педагогічної взаємодії, які сприяють оптимальному розвитку й саморозвитку, подоланню перешкод і труднощів, готовності й можливості самостійно діяти і взаємодіяти з іншими, усвідомленні відповідальності за здійснюваний вибір.

Для забезпечення ефективного протікання процесу морального розвитку учнів ми повсякчас керувалися прийомом створення ситуації успіху, завдяки чому виникав комплекс зовнішніх умов, що сприяють отриманню вихованцями задоволення, радощів, прояву спектру позитивних емоцій і відчуттів. Успіх нами розглядається як мотив для саморозвитку і самовдосконалення. Для створення ситуації успіху серед найрізноманітніших засобів ми надавали перевагу позитивності й оптимістичності оцінювання учасниками педагогічної взаємодії один одного, що виявляється в їхньому прагненні до підкреслення ролі і внеску особи в загальну справу, заохоченні позитивних змін в індивідуальному моральному розвитку, в підкресленні цінності, неповторності, значущості досягнень і результату діяльності учнів, прояву поваги до людської гідності, опора в оцінці зрушень на позитивне. Рефлексія є самоаналізом, самооцінкою діяльності, взаємодії, актуалізація знань, досвіду моральної діяльності в тій чи іншій ситуації.

Всі визначені нами ознаки інтерактивної педагогічної взаємодії обумовлюють одна одну, інтегруються в єдиний комплекс атрибутів, що становлять змістову і технологічну основу використання у виховному процесі інтерактивних методів.

У процесі дослідницької роботи нами були визначені також організаційно-педагогічні умови, без реалізації яких інтеракція буде неефективною.

Насамперед, у виховному процесі важливим є створення сприятливої, позитивної психологічної атмосфери в групі учнів, з якою ми працювали за експериментальною програмою. Вона сприяє забезпеченню мотивації учнів до саморозкриття, відкритої позиції і прагнення до співпраці.

Другою умовою є оптимальне облаштування простору, в якому відбувається інтерактивне спілкування, використання спеціальних способів розташування меблів (для роботи малих груп навколо декількох столів – «Дискусійний клуб», для обговорення проблем – «Коло», «Буква «П», «Прямокутник»), забезпечення наявності засобів і матеріалів, необхідних для роботи (інтерактивної дошки, чистого паперу, маркерів, текстів). Ця умова є вкрай необхідною, оскільки інтеракція передбачає постійну пошукову активність і творчість усіх учнів класу, а продукти цієї активності мають бути зафіксовані на певних носіях.

Третьою умовою ефективного застосування інтеракції є запровадження правил, норм співпраці групі, які є загальнообов'язковими. Нами були запроваджені такі норми, які сприяли в організації спільної діяльності учнів, створювали атмосферу комфорту і безпеки: приходити вчасно, говорити від себе, по черзі, коротко, не перебиваючи інших, не оцінювати чужі висловлювання, конструктивно до них ставитися, бути позитивними і активними. Причому, пропозиції подавалися творчими групами, обговорювалися, уточнювалися, тобто вироблялися спільними зусиллями і приймалися колективно. Якщо правила запропонували вихованці як свої особисті, були ними усвідомлені, то це гарантує їхнє дотримання незалежно від того, чи присутній педагог.

На нашу думку, інтерактивні методи взаємодії сприяють інтенсифікації (забезпеченню найбільшої продуктивності) й оптимізації виховного процесу. Вони дозволяють моральну освіту зробити більш доступною й цікавою; моделювати моральні ситуації, збагачувати соціальний досвід учнів через включення в діяльність, різні життєві ситуації і їх переживання; створити умови розвитку у вихованців здатності будувати конструктивні взаємовідносини в групі, визначати своє місце в ній, уникати конфліктів, або вправно розв'язувати їх, шукати компромісні рішення, прагнути до діалогу, знаходити спільне розв'язання проблем; навчити школярів формулювати власну точку зору, правильно її виражати і доводити, не ображаючи іншого, аргументувати й дискутувати, слухати і поважати альтернативну думку; ефективно розвивати у вихованців навички проектної діяльності, самостійної роботи і відповідальності за власні вчинки.

Висновки. У процесі інтерактивної взаємодії учасників ми використовували переваги групової роботи, які сприяли ефективності протікання процесу виховання ціннісного ставлення до людини, забезпеченню більш високого рівня результативності й продуктивності виховного процесу: саме завдяки такій формі створюються умови для виховання відповідальності кожного члена команди, почуття обов'язку перед іншими; відбувається сприяння розвитку навиків спілкування, співробітництва на базі гуманістичних цінностей; оволодінню навиками командної роботи і спільного прийняття рішень, толерантних взаємин; формується більш доброзичлива атмосфера в класі, культивується повага особистої гідності кожного; піднімається на вищий рівень самооцінка школярів; покращується морально-психологічний клімат учнівського середовища; проявляються гуманістичні риси особистості.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. К.: Либідь, 2008. 848 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К.: ІЗМН, 1998. 204 с.
3. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навчальний. посібник для студентів ст. курсів психол. фак. та від-нь ун-тів. Харків: Фоліо, 1996. 237 с.
4. Ващенко Григорій. Загальні методи навчання: підручник для педагогів. Видання перше. К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. 441 с.
5. Виховні технології (Упоряд. В. Варава, В. Зоц. К.: Ред. Загальнопед. газ., 2004. 120 с. (Бібліотека «Шк. світу»).
6. Гуревич Р. С., Кадемія М. Ю. Проектна діяльність в підготовці майбутнього педагога. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання. № 34, 2013. С. 6–14.
7. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму (В. Г. Кремень, В. В. Ільїн; Нац. акад. пед. наук України. К : Пед. думка, 2012. 368 с.
8. Романовська М. Б. Метод проектів у навчальному процесі (методичний посібник). Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2007. 160 с.
9. Сазоненко Г. С. Педагогічні технології (Упоряд. Г. Кальченко, Т. Вороненко. К. : Шк. світ, 2009. 128 с. (Бібліотека «Шкільного світу»).
10. Столяренко О. В., Столяренко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді: навч.- методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 248 с.
11. Столяренко О. В. Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти [Монографія]. Кн. 2. Методологія виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 408 с.
12. Форум-театр і формула виходу з кризи. Навч.-метод. пос. (Л. Гук, М. Григоріва, Д. Доусет, О. Єделева, І. Захарченко та ін.: Школа рівних можливостей. К., 2007. 286 с.
13. Liliia Martynets, Nataliya Stepanchenko, Olena Ustymenko-Kosorich, Serhii Yashchuk, Iryna Yeliseieva, Olga Groshovenko, Oleksandr Torichniy, Olena Zharovska, Maya Kademiya, Svitlana Buchatska, Liudmyla Matsuk, Olena Stoliarenko, Oksana Stoliarenko, Olena Zarichna. Developing Business Skills in High School Students Using Project Activities ((Revista Românească pentru Educație Multidimensională: Vol. 12 No. 4 (2020) P. 222-239. DOI: [https://doi.org/10.18662/rrem\(12.4](https://doi.org/10.18662/rrem(12.4) Режим доступу [https://lumenpublishing.com/journals\(index.php\(rrem\(article/view\(2704\(2620](https://lumenpublishing.com/journals(index.php(rrem(article/view(2704(2620)